

দশম অধ্যায়

ভাৰতবৰ্ষ আৰু ইয়াৰ প্ৰতিবেশী দেশসমূহৰ উন্নয়নৰ তুলনামূলক অভিজ্ঞতা

(COMPARATIVE : DEVELOPMENT EXPERIENCES OF
INDIA AND ITS NEIGHBOURS)

এই অধ্যায়টো পঢ়াৰ পিছত, ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে—

- ভাৰতবৰ্ষ আৰু ইয়াৰ চুবুৰীয়া দেশ— চীন আৰু পাকিস্তানৰ অৰ্থনৈতিক আৰু মানৱ উন্নয়নৰ বিভিন্ন নিৰ্দেশকসমূহৰ তুলনামূলক গতিধাৰাৰ চিত্ৰ ল'ব পাৰিব।
- বৰ্তমানৰ উন্নয়নৰ অৱস্থাত উপনীত হ'বলৈ এই দেশ কেইখনে গ্ৰহণ কৰা কৌশলসমূহৰ মূল্যায়ন কৰিব পাৰিব।

ভূগোলে আমাক চুবুৰীয়া, ইতিহাসে বন্ধু, অৰ্থবিজ্ঞানে অংশীদাৰ আৰু প্ৰয়োজনে সহযোগী কৰিছে। ঈশ্বৰে গঢ়া এনে বান্ধোন কোনোৱেই নিছিঙক।

জন. এফ. কেনেডী

(Geography has made us neighbours. History has made us friends. Economics has made us partners, and necessity has made us allies. Those whom God has so joined together, let no man put asunder.

John F. Kennedy)

10.1 সূচনা (Introduction) :

ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়সমূহত ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ অভিজ্ঞতাৰ বিষয়ে আমি বিশদ অধ্যয়ন কৰিছোঁ। এই সন্দৰ্ভত ভাৰতে গ্ৰহণ কৰা নীতিসমূহ আৰু দেশৰ বিভিন্ন খণ্ডত ইবোৰে পেলোৱা প্ৰভাৱৰ বিষয়েও আমি অধ্যয়ন কৰিছোঁ। যোৱা দুটামান দশকত, আংশিকভাৱে গোলকীকৰণৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ কাৰণে পৃথিৱীৰ বিভিন্ন দেশসমূহত যি অৰ্থনৈতিক পৰিৱৰ্তন ঘটিছে সিয়ে ভাৰতকে ধৰি প্ৰতিখন দেশৰ বাবে হুস্ম্যাৰী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী দুয়োধৰণৰ তাৎপৰ্য বহন কৰিছে। শীতল যুদ্ধৰ পৰৱৰ্তীকালত বিশ্বৰ দেশসমূহে মূলতঃ নিজ নিজ দেশীয় অৰ্থব্যৱস্থা টনকিয়াল কৰিবৰ কাৰণে নানা ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰি আহিছে। এই কাৰণেই দেশসমূহে ছাৰ্ক (SAARC), ইউৰোপীয়ান ইউনিয়ন (EU), আছিয়ান (ASEAN), জি-৮ (G-8), জি-২০ (G-20) আদি বিভিন্ন আঞ্চলিক আৰু গোলকীয় জোঁট গঠন কৰিছে। তদুপৰি নিজ নিজ উন্নয়ন প্ৰক্ৰিয়াৰ আপেক্ষিক শক্তি তথা দুৰ্বলতাসমূহৰ বিষয়ে ভালকৈ অনুধাৱন কৰাৰ উদ্দেশ্যে চুবুৰীয়া দেশসমূহৰ উন্নয়নত প্ৰক্ৰিয়াৰ

প্ৰয়োগৰ প্ৰয়াস আৰু বুজ লোৱাৰ আগ্ৰহ বিশ্বৰ দেশসমূহত ক্ৰমে বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰিছে। বিশ্বায়নৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ লগে লগে উন্নয়নশীল দেশসমূহৰ মাজত এনে আগ্ৰহ আৰু প্ৰয়াস বিশেষভাৱে প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰিছে। কিয়নো, এই দেশসমূহ অকল যে উন্নত দেশসমূহৰ সৈতেই প্ৰতিযোগিতাত অৱতীৰ্ণ হ'বলগীয়া হৈছে তেনে নহয়, বৰঞ্চ এই উন্নয়নশীল দেশসমূহৰ সীমিত অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰখনত ইখনে সিখনৰ লগতো পৰস্পৰ প্ৰতিযোগিতাত নামিবলগীয়া হৈছে। চুবুৰীয়া দেশসমূহৰ অৰ্থব্যৱস্থাৰ জ্ঞান আহৰণ কৰাটো এই বাবেও প্ৰয়োজনীয় যে সহভাগী পৰিৱেশত একোটা অঞ্চলৰ সকলো মুখ্য উমৈহতীয়া আৰ্থিক কাৰ্যই সামগ্ৰিক মানৰ উন্নয়নক প্ৰভাৱিত কৰে।

এই অধ্যায়ত আমি ভাৰতবৰ্ষ আৰু ইয়াৰ দুখন ডাঙৰ চুবুৰীয়া দেশ— পাকিস্তান আৰু চীনৰ উন্নয়নৰ কৌশলসমূহৰ মাজত তুলনা কৰিম। এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া যে প্ৰাকৃতিক সা-সমলৰ ফালৰ পৰা এই দেশকেইখনৰ মাজত সামঞ্জস্য থাকিলেও কেউখন দেশৰ ৰাজনৈতিক পৰিৱেশ— যেনে— ভাৰতৰ আধাশক্তিকা ধৰি

প্রচলিত ধৰ্মনিৰপেক্ষ আৰু উদাৰ সংবিধান আধাৰিত বিশ্বৰ সৰ্ববৃহৎ গণতন্ত্ৰ, পাকিস্তানৰ সামৰিক একনায়কত্ববাদী ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু সৌ-সিদিনা মাত্ৰ উদাৰবাদী পুনৰ-গঠন প্ৰক্ৰিয়া হাতত লোৱা কৰ্তৃত্ববাদী অৰ্থব্যৱস্থাৰ চীনৰ-মাজত তেনেই সামান্য সাদৃশ্যহে আছে।

10.2 উন্নয়নৰ পথ— এক প্ৰতিচ্ছবি (Development Path— A Snapshot View) :

ভাৰত, পাকিস্তান আৰু চীনৰ উন্নয়ন-কৌশলৰ মাজত যে ভালেমান সাদৃশ্য আছে জানানে? তিনিওখন দেশেই প্ৰায় একে সময়তেই উন্নয়নৰ পথত খোজ দিছিল। ভাৰত আৰু পাকিস্তান উভয়ে স্বাধীন হৈছিল 1947 চনত। আনহাতে, চীন প্ৰজাতন্ত্ৰ প্ৰতিষ্ঠা হৈছিল 1949 চনত। সেই সময়ত দিয়া এটি ভাষণত জৱাহৰলাল নেহৰুৱে কৈছিল, ‘বিষয়ৰ ফালৰ পৰা সুকীয়া হ’লেও চীন আৰু ভাৰতৰ এই নতুন আৰু বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তনসমূহ এছিয়াৰ নতুন উদ্যম আৰু নতুন প্ৰাণশক্তিৰ প্ৰতীক— যি এছিয়াৰ দেশসমূহত অভিব্যক্ত হ’বলৈ ধৰিছে।’

এই তিনিওখন দেশেই উন্নয়নৰ কৌশলৰ পৰিকল্পনা একেধৰণে আৰম্ভ কৰিছিল। ভাৰতে 1951–56 চনৰ বাবে প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা ঘোষণা কৰিছিল, পাকিস্তানে নিজৰ প্ৰথম পাঁচ বছৰীয়া পৰিকল্পনা Medium Term Plan নামেৰে আৰম্ভ কৰিছিল 1956 চনত। চীনে প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা ঘোষণা কৰিছিল 1953 চনত। 1998 চনলৈকে পাকিস্তানে আঠখন পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা হাতত লৈছে। আনহাতে, চীনৰ দশম পৰিকল্পনাৰ

সময় হ’ল 2001–06 চন। ভাৰতৰ বৰ্তমানৰ পৰিকল্পনাৰ আধাৰ হৈছে দশম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা (2002-07)। ভাৰত আৰু পাকিস্তানে গ্ৰহণ কৰা পৰিকল্পনাৰ কৌশলো আছিল একেধৰণৰ— এক বৃহৎ ৰাজহুৱা খণ্ডৰ সৃষ্টি কৰা আৰু সামাজিক উন্নয়নৰ বাবদ ৰাজহুৱা ব্যয় বঢ়োৱা। 1980ৰ দশকলৈকে তিনিওখন দেশৰে বৃদ্ধিৰ হাৰ আৰু জনমূৰি আয়ো আছিল একেধৰণৰ। এতিয়া তিনিওখন দেশৰ তুলনামূলক স্থিতি কি? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়াৰ আগেয়ে আমি চীন আৰু পাকিস্তানৰ উন্নয়নৰ নীতিৰ ঐতিহাসিক পথৰ সন্ধান কৰোঁহক। আগৰ তিনিটা অধ্যায়ৰ পৰা স্বাধীনতাৰ পিছত ভাৰতে গ্ৰহণ কৰা নীতিৰ বিষয়ে ইতিমধ্যেই আমি জানিব পাৰিছোঁ।

চীন : চীনত একদলীয় প্ৰজাতন্ত্ৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ পিছত যিবোৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ অৰ্থনৈতিক খণ্ড, উদ্যোগ আৰু ভূমি গাইণ্ডটীয়া ব্যক্তিৰে অধিকাৰ কৰি আৰু চলাই আছিল সেইবোৰ চৰকাৰৰ নিয়ন্ত্ৰণলৈ অনা হয়। 1958 চনত আৰম্ভ কৰা Great Leap Forward (GLF) অভিযানৰ লক্ষ্য আছিল গোটেই দেশব্যাপী প্ৰচুৰ পৰিমাণৰ উদ্যোগীকৰণ। জনসাধাৰণক বাৰীৰ চুকতো উদ্যোগ প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে উৎসাহ যোগোৱা হৈছিল। গাঁও অঞ্চলসমূহত ক্ষুদ্ৰ-ক্ষুদ্ৰ প্ৰজা-সংঘসমূহ (communes) আৰম্ভ কৰা হৈছিল। এনে প্ৰজা-সংঘ ব্যৱস্থা (Commune System)ত মানুহে সামূহিকভাৱে খেতি কৰিছিল। 1958 চনত, গোটেই দেশতে মোটা-মুটিকৈ সমগ্ৰ কৃষক সমাজক সামৰি 26000 এনে প্ৰজা-সংঘ আছিল।

এই GLF অভিযান ভালেমান সমস্যাৰ সন্মুখীন হয়। এক প্ৰবল খৰাঙত প্ৰায় 30 নিযুত লোকৰ নিদাৰুণ মৃত্যুৰে দেশখনক গুৰুতৰভাৱে

চিত্ৰ 10.1 : বাগাহ সীমান্ত কেবল এক পৰ্যটন থলীয়েই নহয়, ইয়াক ভাৰত আৰু পাকিস্তানৰ মাজৰ বাণিজ্যৰ বাবেও ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

জোকৰি যায়। চীন-ৰাছিয়াৰ সংঘাতৰ সময়ত, ৰাছিয়াই আগেয়ে চীনৰ উদ্যোগীকৰণত সহায় কৰিবলৈ পঠোৱা নিজৰ দক্ষ লোকসকলক ওভতাই নিয়ে। 1965 চনত মাও চে তুঙে আৰম্ভ কৰা মহান সৰ্বহাৰাৰ সাংস্কৃতিক বিপ্লৱ (Great Proletarian Cultural Revolution, 1966–76)ৰ অংশ হিচাপে ছাত্ৰ আৰু বৃত্তিজীৱীসকলক কাম কৰিবলৈ আৰু শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিবলৈ গাঁৱলৈ পঠিওৱা হৈছিল। সাম্প্ৰতিক চীনৰ দ্ৰুত উদ্যোগিক বৃদ্ধিৰ গুৰিতে হ'ল 1978 চনত হাতত লোৱা অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰসমূহ। চীনত এই সংস্কাৰসমূহ আৰম্ভ হৈছিল পৰ্যায়ক্ৰমে। প্ৰথম পৰ্যায়ত কৃষি, বৈদেশিক বাণিজ্য আৰু বিনিয়োগৰ ক্ষেত্ৰত সংস্কাৰৰ সূচনা কৰা হৈছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, কৃষিৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰজা-সংঘৰ সামূহিক অধিকাৰত থকা কৃষিভূমিক সৰু-সৰু

অংশত ভাগ কৰি ব্যক্তিগত কৃষি কাৰ্যত ব্যৱহাৰৰ বাবে (মালিকীস্বত্ব হস্তান্তৰ নকৰাত) গাইণ্ডটীয়া পৰিয়ালক আৱণ্টন দিয়া হৈছিল। নিৰ্ধাৰিত কৰ পৰিশোধৰ অন্তত এনে মাটিৰ পৰা আহৰিত সকলো আয় এই পৰিয়ালসকলক ভোগ কৰিবলৈ দিয়া হৈছিল। ইয়াৰ পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত উদ্যোগ খণ্ডত সংস্কাৰ আৰম্ভ কৰা হয়। সাধাৰণভাৱে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানসমূহ আৰু বিশেষতঃ, নগৰ আৰু গাঁও অঞ্চলৰ উদ্যোগ প্ৰতিষ্ঠানসমূহ, অৰ্থাৎ স্থানীয় সমবায়-চালিত অথবা যৌথ-অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠানসমূহক নিজাববীয়াকৈ উৎপাদনৰ কৰ্তৃত্ব এৰি দিয়া হয়। এই পৰ্যায়ত, ৰাষ্ট্ৰৰ মালিকীস্বত্বৰ উদ্যোগ-প্ৰতিষ্ঠানসমূহক (State Owned Enterprises— যাক আমি ভাৰতত ৰাজহুৱা উদ্যোগ বুলি কওঁ— প্ৰতিযোগিতাৰ মুখা-মুখি হ'বলৈ এৰি দিয়া হয়।

এই সংস্কারমূলক প্ৰক্ৰিয়াত দ্বৈত-দৰ ব্যৱস্থা (dual price) প্ৰচলিত হয়। দ্বৈত-দৰ ব্যৱস্থাত সামগ্ৰী-সমূহৰ দাম দুই ধৰণেৰে নিৰ্ধাৰিত কৰা হয়— কৃষক আৰু উদ্যোগ গোটসমূহক এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ সমল তথা উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ কিনা-বেচা চৰকাৰৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰিত দামত কৰিবলৈ দিয়া হয়। এই নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণতকৈ অধিক পৰিমাণৰ কিনা-বেচা কৰিবলৈ হ'লে বজাৰ দৰত কৰিব লাগে। বছৰ বাগৰাৰ লগে লগে উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ পৰিমাণ আৰু তাৰ লগে লগে বজাৰ দৰত কিনা-বেচা কৰা সামগ্ৰীৰ পৰিমাণো বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰে। বিদেশী বিনিয়োগকাৰীসকলক আকৰ্ষিত কৰিবৰ কাৰণে বিশেষ অৰ্থনৈতিক মণ্ডল (Special Economic Zone)সমূহ গঠন কৰা হয়।

পাকিস্তান : পাকিস্তানে গ্ৰহণ কৰা বিভিন্ন অৰ্থনৈতিক নীতিলৈ লক্ষ্য কৰিলে ভাৰতৰ সৈতে ভালেমান মিল চকুত পৰে। পাকিস্তানেও ৰাজহুৱা আৰু ব্যক্তিগত উভয় খণ্ডৰ সহায়স্থানেৰে মিশ্ৰ-অৰ্থব্যৱস্থাৰ আৰ্হি অনুসৰণ কৰে। পঞ্চাশৰ দশকৰ শেষভাগ আৰু ষাঠিৰ দশকত পাকিস্তানে আমদানি প্ৰতিকল্পন উদ্যোগীকৰণ (Import substitution Industrialisation)ৰ বাবে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ নিয়ন্ত্ৰিত বিধি ব্যৱস্থা প্ৰৱৰ্তন কৰে। এনে নীতিত ভোগ্য দ্ৰব্যসমূহৰ উৎপাদনৰ ক্ষেত্ৰত সংৰক্ষণমূলক শুল্ক-ব্যৱস্থা আৰু দেশীয় দ্ৰব্যৰ প্ৰতিযোগী সামগ্ৰীৰ আমদানিৰ ওপৰত প্ৰত্যক্ষ নিয়ন্ত্ৰণমূলক ব্যৱস্থা সন্নিৱিষ্ট কৰা হয়। সেউজ বিপ্লৱে যন্ত্ৰীকৰণ (Mechanisation) আৰু অঞ্চলবিশেষত আন্তঃগাঁথনিমূলক বিনিয়োগৰ পৰিমাণৰ বৃদ্ধি ঘটায় আৰু ইয়াৰ ফলত খাদ্য-শস্যৰ উৎপাদনো বৃদ্ধি পায়। ইয়ে পাকিস্তানৰ কৃষি-ভূমি সংক্ৰান্তীয় সংগ্ৰথনলৈ নাটকীয় পৰিৱৰ্তন আনে। 1970ৰ দশকত

মূলধনজাতীয় সামগ্ৰীৰ (capital goods) উদ্যোগসমূহৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হয়। ইয়াৰ পিছত 1970ৰ দশকৰ শেহভাগ আৰু 1980ৰ দশকত পাকিস্তানে অৰ্থনৈতিক নীতিৰ দিক্-পৰিৱৰ্তন কৰে। এই সময়ছোৱাত অ-ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ (denationalisation) আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডক উৎসাহ যোগোৱাটোত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হয়। এইছোৱা সময়তে পাকিস্তানে পশ্চিমীয়া দেশসমূহৰ পৰা আৰ্থিক সহায় আৰু মধ্য-পূব এছিয়ালৈ ক্ৰমবৰ্ধমানভাৱে বহিৰ্গমন কৰা পাকিস্তানীসকলে পঠোৱা ধনো লাভ কৰে। ইয়ে দেশখনৰ অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধি উদ্দীপিত কৰি তোলে। সেই সময়ত চৰকাৰে ব্যক্তিগত খণ্ডলৈ বিশেষ উদগনিমূলক সা-সুবিধা আগবঢ়ায়। এই সকলো মিলি দেশখনত নতুন বিনিয়োগৰ এক অনুকূল পৰিৱেশৰ সৃষ্টি হয়। 1988 চনত দেশখনত অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰ আঁচনি হাতত লোৱা হয়।

চীন আৰু পাকিস্তানৰ কৌশলসমূহৰ থুল-মূল আভাস লোৱাৰ পিছত এতিয়া আমি ভাৰত, চীন আৰু পাকিস্তানৰ উন্নয়নৰ কেতবোৰ নিৰ্দেশকৰ বিষয়ে তুলনা কৰোঁহক।

10.3 জনসাংখ্যিক নিৰ্দেশসমূহ (Demographic Indicators) :

পৃথিৱীৰ জনসংখ্যালৈ লক্ষ্য কৰিলে আমি দেখিম যে পৃথিৱীত বসবাস কৰা প্ৰতি ছজন লোকৰ এজন ভাৰতীয় আৰু আনজন হ'ল চীনদেশীয়। আমি ভাৰত, চীন আৰু পাকিস্তানৰ কিছু জনসাংখ্যিক নিৰ্দেশকৰ তুলনা কৰিম। পাকিস্তানৰ জনসংখ্যা তেনেই তাকৰ আৰু মোটামুটিভাৱে ই ভাৰত বা চীনৰ জনসংখ্যাৰ দহভাগৰ এভাগ।

যদিওবা ভূখণ্ডৰ পৰিসীমাৰে এই তিনিওখন দেশৰ ভিতৰত চীনেই সবাতোকৈ ডাঙৰ, ইয়াৰ জনবসতিৰ ঘনত্ব আটাইতকৈ কম। তালিকা 10.1ৰ পৰা দেখা যায়, জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাৰ পাকিস্তানত আটাইতকৈ বেছি, আৰু এই ক্ষেত্ৰত পাকিস্তানৰ পিছৰ স্থানত আছে ক্ৰমে ভাৰত আৰু চীন। পণ্ডিতসকলৰ মতে 1970ৰ দশকৰ শেহভাগত আৰম্ভ কৰা ‘এটি সন্তান’ৰ নীতিয়ে (one-child norm) চীনৰ নিম্ন জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ ঘাই কাৰণ। তেওঁলোকৰ মতে এই ব্যৱস্থাই চীনৰ লিংগ-অনুপাত (sex-ratio) (প্ৰতি ১০০০ জন পুৰুষৰ বিপৰীতে থকা মহিলাৰ সংখ্যা)ৰ অৱনতি ঘটায়। অৱশ্যে তালিকাখনৰ পৰা এই কথা দেখা যায় যে তিনিওখন দেশতে লিংগ-অনুপাত নিম্ন আৰু ই মহিলা প্ৰতিকূল। ইয়াৰ কাৰণ হিচাপে পণ্ডিতসকলে দেশকেইখনত পুত্ৰ সন্তানৰ প্ৰতি থকা হাবিয়াসকে চিহ্নিত কৰিছে। সম্প্ৰতি এই অৱস্থাৰ উন্নতিৰ কল্পে কেউখন দেশতে ব্যৱস্থাপ্ৰণী হাতত লোৱা হৈছে। ‘এটি সন্তান’ৰ নীতি আৰু তাৰ ফলত হোৱা লেহেমীয়া জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ আন কেতবোৰ

তাৎপৰ্য্যও আছে। উদাহৰণ স্বৰূপে, আৰু কেই দশকমানৰ পিছতে চীনত যুৱকৰ তুলনাত বৃদ্ধলোকৰ সংখ্যা বৃদ্ধি পাব। ইয়াৰ ফলত কম সংখ্যক শ্ৰমিকেৰে সামাজিক সুৰক্ষা-ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিবলৈ দেশখন বাধ্য হ’ব।

প্ৰজনন হাৰো (fertility rate) চীনত কম আৰু পাকিস্তানত যথেষ্ট বেছি। পাকিস্তান আৰু চীন উভয়তে নগৰীকৰণ (Urbanisation) অধিক। আনহাতে, ভাৰতত মুঠ জনসংখ্যাৰ ২৪ শতাংশ লোকে নগৰত বাস কৰে।

10.4 মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন আৰু খণ্ডসমূহ (Gross Domestic Product and Sectors) :

বিশ্বত বহু-চৰ্চিত বিষয়সমূহৰ ভিতৰত চীনৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন (Gross Domestic Product)ৰ বৃদ্ধি অন্যতম। চীনৰ ৭.২ ট্ৰিলিয়ন ডলাৰৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন (ক্ৰয়শক্তিৰ সমতা অনুসৰি) পৃথিৱীৰ ভিতৰতে দ্বিতীয় বৃহত্তম। ভাৰতৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনৰ পৰিমাণ হ’ল (ক্ৰয়শক্তিৰ সমতা অনুসৰি) ৩.৩ ট্ৰিলিয়ন ডলাৰ আৰু পাকিস্তানৰ মুঠ ঘৰুৱা

তালিকা 10.1

কিছু নিৰ্বাচিত জনসাংখ্যিক নিৰ্দেশক, ২০০০-০১

দেশ	আকলিক জনসংখ্যা (নিযুত হিচাপত)	জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ বাৰ্ষিক হাৰ (১৯৯০-২০০৩)	জনবসতিৰ ঘনত্ব	লিংগ অনুপাত	প্ৰজনন হাৰ	নগৰীকৰণৰ হাৰ
ভাৰত	1103.6	1.7	358	933	3.0	27.8
চীন	1303.7	1.0	138 ^(*)	937	1.8	36.1
পাকিস্তান	162.4	2.5	193	922	5.1	33.4

টোকা : (*) হংকং, মাকাও আৰু টাইৱানৰ জনসংখ্যা তথ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত নহয়।

উৎপাদনৰ পৰিমাণ ভাৰতৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনৰ শতকৰা 10 ভাগ। ভালেকেইখন উন্নত দেশৰ বাবেই 5 শতাংশ বৃদ্ধিৰ হাৰ অক্ষুণ্ণ ৰখাটো কঠিন হৈ পৰাৰ সময়তো চীনে একেৰাহে দুটা দশক ধৰি দুগুণ অংকৰ (double digit) বৃদ্ধি অটুট ৰাখিব পৰাটো তালিকা 10.2ৰ পৰাই পৰিলক্ষিত হয়। লক্ষ্য কৰিলে দেখা যাব, 1980 দশকত বৃদ্ধিৰ হাৰৰ ক্ষেত্ৰত পাকিস্তানৰ স্থান ভাৰততকৈ আগত আছিল; চীনত বৃদ্ধিৰ হাৰ আছিল দুগুণ অংকৰ আৰু ভাৰতৰ স্থান আছিল সৰ্বশেষত। নব্বৈৰ দশকত ভাৰত আৰু চীনত বৃদ্ধিৰ হাৰ সামান্য হ্ৰাস পায়। আনহাতে পাকিস্তানৰ ক্ষেত্ৰত এই হাৰ বাৰুকৈ কমি 3.6 হয়গৈ। এচাম পণ্ডিতে 1988 চনত পাকিস্তানে গ্ৰহণ কৰা সংস্কাৰ ব্যৱস্থাবলী আৰু দেশখনৰ ৰাজনৈতিক অস্থিৰতাকে এই গতিধাৰাৰ কাৰণ বুলি মতপোষণ কৰে। বৃদ্ধিৰ হাৰৰ এই

চিত্ৰ 10.2 : ভাৰত, চীন আৰু পাকিস্তানত ভূমিৰ ব্যৱহাৰ আৰু কৃষি

তালিকা 10.2

মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন বৃদ্ধি (শতকৰা হিচাপে)

দেশ	1980-90	1990-2002/03
ভাৰত	5.7	5.8
চীন	10.3	9.7
পাকিস্তান	6.3	3.6

কৰি চোৱা (Work These Out)

- ভাৰতে জনসংখ্যা সুস্থিৰকৰণৰ বাবে কিবা ব্যৱস্থা লৈছেনে? যদি লৈছে এই বিষয়ে সবিশেষ সংগ্ৰহ কৰা আৰু শ্ৰেণীত আলোচনা কৰা। শেহতীয়া Economic Survey, স্বাস্থ্য আৰু পৰিয়াল কল্যাণ মন্ত্ৰণালয়ৰ বাৰ্ষিক প্ৰতিবেদন বা ৱেব ছাইট <http://mohfw.nic.in> আদিৰ সহায় ল'ব পাৰা।
- পণ্ডিতসকলে দেখুৱাইছে যে ভাৰত, পাকিস্তান আৰু চীনকে ধৰি ভালেমান উন্নয়নশীল দেশত পুত্ৰ-সন্তানৰ প্ৰতি হাবিয়াস এটা সাধাৰণ পৰিঘটনা। তোমাৰ পৰিয়াল বা ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ মাজতো এনে পৰিঘটনা দেখিছানে? মানুহে পুত্ৰসন্তান আৰু কন্যাসন্তানৰ মাজত কিয় ভেদাভেদ ৰাখে? এই বিষয়ে কি ভাবা শ্ৰেণীত আলোচনা কৰা।

তালিকা 10.3

মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন আৰু নিয়োগত বিভিন্ন খণ্ডসমূহৰ অংশ (শতাংশ হিচাপে)

খণ্ডসমূহ	মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন			শ্রম শক্তিৰ অংশ		
	ভাৰত	চীন	পাকিস্তান	ভাৰত (2000)	চীন (1997)	পাকিস্তান (2000)
কৃষি	23	15	23	60	54	49
উদ্যোগ	26	53	23	16	27	18
সেৱা	51	32	54	24	19	37
মুঠ	100	100	100	100	100	100

উৎপাদন আৰু নিয়োগৰ পৰিমাণ প্ৰথমে কৃষিৰ তুলনাত নিৰ্মাণ খণ্ডত আৰু তাৰ পিছত সেৱাখণ্ডত অধিক হয়। তালিকা 10.4 ৰ পৰা চীনত ঘটি থকা এনে প্ৰক্ৰিয়া পৰিলক্ষিত হ'ব। ভাৰত আৰু পাকিস্তানত মুঠ শ্রম শক্তিৰ নিৰ্মাণ-খণ্ডত নিয়োজিত অংশ কম— ক্ৰমে 16 আৰু 18 শতাংশ মাথোন। দেশ দুখনৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনলৈ উদ্যোগৰ অৱদানো কৃষিৰ প্ৰায় সমান অথবা তাতকৈ সামান্যহে বেছি। সেয়েহে ভাৰত আৰু পাকিস্তানৰ উন্নয়ন প্ৰক্ৰিয়াত ঘটা পৰিৱৰ্তন পোনপটীয়াকৈ কৃষিৰ পৰা সেৱালৈ স্থানান্তৰিত হৈছে।

এনেদৰে ভাৰত আৰু পাকিস্তান উভয় দেশতে সেৱা খণ্ডই উন্নয়ন প্ৰক্ৰিয়াত মুখ্য ভূমিকা পালন কৰাটো পৰিলক্ষিত হৈছে। দেশৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনলৈ অধিক অৱদান আগবঢ়োৱাৰ লগতে এই খণ্ডটি এক সম্ভাৱনাপূৰ্ণ নিয়োগ ক্ষেত্ৰ হৈ উঠিছে। 1980 ৰ দশকৰ শ্রম-শক্তিৰ অনুপাতলৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যাব যে ভাৰত আৰু চীনৰ তুলনাত পাকিস্তানে অধিক ক্ষিপ্ৰতাৰে শ্রম শক্তি সেৱাখণ্ডলৈ চালিত কৰিছিল। আশীৰ দশকত মুঠ

শ্রম শক্তিৰ ভিতৰত সেৱা খণ্ডত নিয়োজিত লোকৰ সংখ্যা ভাৰত, চীন আৰু পাকিস্তানত ক্ৰমে 17, 12 আৰু 27 শতাংশ আছিল। 2000 চনত ই হ'য়গৈ ক্ৰমে 24, 19 আৰু 37 শতাংশ।

যোৱা দুটা দশকত দেশকেইখনৰ আটাইতকৈ বেছি শ্রম নিয়োজিত কৃষি-খণ্ডৰ বৃদ্ধিৰ হাৰ ক্ৰমান্বয়ে হ্ৰাস পাইছে। উদ্যোগৰ ক্ষেত্ৰত চীনে দহকৰ ঘৰত বৃদ্ধিৰ হাৰ অটুট ৰাখিব পাৰিছে যদিও ভাৰত আৰু

কৰি চোৱা (Work These Out)

- চীনৰ দৰে ভাৰত আৰু পাকিস্তানেও নিৰ্মাণ খণ্ডত গুৰুত্ব দিয়া উচিত বুলি ভাবানে? কিয়?
- পণ্ডিতসকলৰ মতে বৃদ্ধিৰ বাবে সেৱা-খণ্ড ঘাই চালিকা শক্তি হোৱা অনুচিত। কিন্তু ভাৰত আৰু পাকিস্তানৰ মুঠ উৎপাদনৰ সবহভাগেই সেৱা-খণ্ডৰ বৰঙণি। তুমি কি ভাবা?

তালিকা 10.4

বিভিন্ন খণ্ডত উৎপাদন বৃদ্ধিৰ গতিধাৰা, 1980–2003

দেশ	1980–1990			1990–2002/03		
	কৃষি	উদ্যোগ	সেৱা	কৃষি	উদ্যোগ	সেৱা
ভাৰত	3.1	7.4	6.9	2.7	6.6	7.9
চীন	5.9	10.8	13.5	3.9	11.8	8.8
পাকিস্তান	4.0	7.7	6.8	3.7	3.9	4.3

পাকিস্তানত এই বৃদ্ধিৰ হাৰ হ্ৰাস পাইছে। সেৱা খণ্ডৰ ক্ষেত্ৰত 1990ৰ দশকত ভাৰতত বৃদ্ধিৰ হাৰ উন্নত কৰিব পাৰিলেও চীন আৰু পাকিস্তানত ই হ্ৰাস পাইছে। গতিকে দেখা যায় যে চীনৰ বৃদ্ধিৰ হাৰৰ বাবে ঘাইকৈ নিৰ্মাণ খণ্ড আৰু ভাৰতৰ বাবে সেৱাখণ্ডৰ অৱদানেই সৰ্বাধিক। এইছোৱা সময়ত পাকিস্তানৰ তিনিওটা খণ্ডৰ বৃদ্ধিয়েই মন্থৰ।

10.5 মানৱ উন্নয়নৰ নিৰ্দেশকসমূহ (Indicators of Human Development) :

তোমালোকে আগে’ আগেয়ে মানৱ উন্নয়নৰ নিৰ্দেশকসমূহৰ গুৰুত্ব আৰু বিভিন্ন উন্নত আৰু উন্নয়নশীল দেশৰ স্থিতি সম্পৰ্কে পঢ়িবলৈ পাইছা। মানৱ উন্নয়নৰ কিছু নিৰ্বাচিত নিৰ্দেশকৰ ক্ষেত্ৰত ভাৰত, চীন আৰু পাকিস্তানৰ সাদৃশ্যলৈ লক্ষ্য কৰোঁহক। তালিকা 10.5 লৈ লক্ষ্য কৰা।

তালিকাত উল্লিখিত সূচকাৱলীলৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যাব যে ভাৰত বা পাকিস্তানৰ তুলনাত চীন যথেষ্ট আগবঢ়া। বিভিন্ন নিৰ্দেশক— যেনে জনমূৰি ঘৰুৱা উৎপাদন বা দৰিদ্ৰ সীমাৰ তলৰ

জনসংখ্যাৰ হাৰৰ লেখীয়া আয়ৰ নিৰ্দেশক অথবা মৃত্যু-হাৰ, অনাময়তা তথা শিক্ষাৰ সুবিধা, জন্মকালীন জীৱন-প্ৰত্যাশা (life expectancy at birth) নতুবা পুষ্টিহীনতা আদি স্বাস্থ্য বিষয়ক নিৰ্দেশকসমূহৰ ক্ষেত্ৰতে এইটো দেখা যায়। দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ, শিক্ষা, অনাময়তা, খোৱাপানীৰ উপলব্ধকৰণৰ ক্ষেত্ৰত পাকিস্তানো ভাৰততকৈ আগবঢ়া। কিন্তু এই দুয়োখন দেশৰ এখনেও মহিলাসকলক প্ৰসৱকালীন মৃত্যু (maternal mortality)ৰ গৰাহৰ পৰা ৰক্ষা কৰিবলৈ সমৰ্থ হোৱা নাই। চীনত প্ৰতি এক লাখ শিশুৰ জন্মহেতু প্ৰসূতি মৃত্যুৰ ঘটনা মাত্ৰ 50 হোৱাৰ বিপৰীতে ভাৰত আৰু পাকিস্তানত ই 500 তকৈও বেছি। উল্লেখযোগ্য যে, বিশুদ্ধ পানী যোগানৰ ক্ষেত্ৰত ভাৰত আৰু পাকিস্তান চীনতকৈ আগবঢ়া। লক্ষ্য কৰিলে দেখা যাব যে চীন আৰু পাকিস্তানত দৈনিক এক ডলাৰ হিচাপৰ আন্তৰ্জাতিক দৰিদ্ৰ সীমাৰ তলত বাস কৰা জনসংখ্যাৰ অনুপাত একে, কিন্তু ভাৰতৰ ক্ষেত্ৰত ই প্ৰায় দুগুণ। এই পাৰ্থক্যৰ কাৰণ নিজে বিচাৰি উলিয়াবলৈ যত্ন কৰা।

তালিকা 10.5

মানৱ উন্নয়নৰ কিছু নিৰ্বাচিত নিৰ্দেশক, 2003

বিচাৰ্য বিষয়সমূহ	ভাৰত	চীন	পাকিস্তান
মানৱ উন্নয়নৰ সূচক (মূল্যমান, value)	0.602	0.755	0.527
স্থান (Rank)	127	85	135
জন্মকালীন জীৱন প্ৰত্যাশা	63.3	71.6	63.0
প্ৰাপ্তবয়স্কৰ সাক্ষৰতাৰ হাৰ (15 বছৰ বা ততোধিক বয়সৰ, %)	61.0	90.9	48.7
জনমূৰি ঘৰুৱা উৎপাদন (ব্ৰহ্মশক্তিৰ সমতা অনুসৰি, \$)	2,892	5,003	2,097
দৰিদ্ৰসীমাৰ তলত জনসংখ্যা (%)	34.7	16.6	13.4
শিশু মৃত্যুৰ হাৰ	63	30	81
প্ৰসূতি মৃত্যুৰ হাৰ	540	56	500
উন্নত অনাময়ৰ সুবিধা প্ৰাপ্ত জনসংখ্যা (%)	30	44	54
উন্নত খোৱাপানীৰ সুবিধা প্ৰাপ্ত জনসংখ্যা (%)	86	77	90
পুষ্টিহীন জনসংখ্যা (%)	21	11	20

উৎস : Human Development Report, 2005

পিছে, এনেবোৰ কথাৰ বিচাৰ আৰু সেইবোৰৰ সন্দৰ্ভত মতামত গঠন কৰাৰ পূৰ্বে মানৱ উন্নয়নৰ উল্লিখিত নিৰ্দেশকসমূহ গভীৰ প্ৰত্যয়েৰে ব্যৱহাৰ কৰাৰ এটা সমস্যাও মনত ৰখা উচিত। ইয়াৰ কাৰণ এয়ে যে, যদিওবা এই নিৰ্দেশকসমূহ অত্যন্ত গুৰুত্বপূৰ্ণ তথাপি পৰ্যাপ্ত নহয়। এইবোৰৰ লগতে আমাক আৰু এটা নিৰ্দেশকৰ আৱশ্যক যাক ব্যক্তি-স্বাভাৱৰ নিৰ্দেশক (liberty indicator) বুলি অভিহিত কৰিব পৰা যায়। সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ ক্ষেত্ৰত গণতান্ত্ৰিক অংশগ্ৰহণৰ ব্যাপ্তিৰ মাপসূচক

এক নিৰ্দেশক ইতিমধ্যেই যোগ কৰা হৈছে, কিন্তু ইয়াৰ ওপৰত কোনো অতিৰিক্ত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হোৱা নাই। আন কিছুমান জল-জল পট-পট স্বাভাৱৰ নিৰ্দেশক এতিয়াও প্ৰচলিত হোৱা নাই। উদাহৰণস্বৰূপে, 'নাগৰিকসকলৰ অধিকাৰৰ সাংবিধানিক সুৰক্ষাৰ ব্যাপ্তি', আদি নিৰ্দেশক এতিয়ালৈ সন্নিৱিষ্ট কৰা হোৱা নাই। এইবোৰ বা ততোধিক নিৰ্দেশকক অধিক গুৰুত্বসহকাৰে অন্তৰ্ভুক্ত নকৰা পৰ্যন্ত মানৱ উন্নয়নৰ সূচক গঠন অসম্পূৰ্ণ হৈ থাকিব আৰু ইয়াৰ কাৰ্যকাৰিতাও সীমিত হৈ ৰ'ব।

10.6 উন্নয়নৰ কৌশলসমূহ— এক মূল্যায়ন (Development Strategies— An Appraisal):

সাধাৰণতে, কোনো এখন দেশৰ উন্নয়নৰ কৌশলসমূহ আনদেশৰ উন্নয়নৰ ক্ষেত্ৰত শিক্ষা আৰু আৰ্হি স্বৰূপ। বিশেষকৈ পৃথিৱীৰ বিভিন্ন দেশত অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰৰ কাৰ্যসূচী হাতত লোৱাৰ লগে লগে এই কথা পৰিষ্কাৰ হৈ পৰে। আমাৰ চুবুৰীয়া দেশসমূহৰ অৰ্থনৈতিক প্ৰদৰ্শনৰ পৰা শিক্ষা আহৰণ কৰিবলৈ হ'লে সেই দেশবিলাকৰ সফলতা অথবা ব্যৰ্থতাৰ গুৰি অনুধাৱন কৰা অত্যন্ত প্ৰয়োজনীয়। ইয়াৰ বাবে এই দেশসমূহে হাতত লোৱা উন্নয়নৰ কৌশলসমূহৰ বিভিন্ন পৰ্যায়ৰ মাজৰ প্ৰভেদ আৰু বৈপৰীত্যৰ বিষয়েও খবচি মাৰি জানি লোৱা দৰকাৰ। বিভিন্ন দেশে তেওঁলোকৰ উন্নয়নৰ স্তৰ ভিন ভিন ভাবে অতিক্ৰম কৰিছে যদিও অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰ প্ৰক্ৰিয়াকে এক প্ৰাসংগিক স্তৰ বুলি আমি বিবেচনা কৰিম। আমি জানো যে চীনত অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰ আৰম্ভ হৈছিল 1978 চনত। আনহাতে, পাকিস্তান আৰু ভাৰতত সংস্কাৰ-আঁচনি হাতত লোৱা হৈছিল ক্ৰমে 1988 আৰু 1991 চনত। আমি এতিয়া এই দেশ কেইখনৰ সংস্কাৰ আঁচনিৰ আগৰ আৰু পাছৰ সফলতা আৰু বিফলতাৰ খতিয়ান ল'ম।

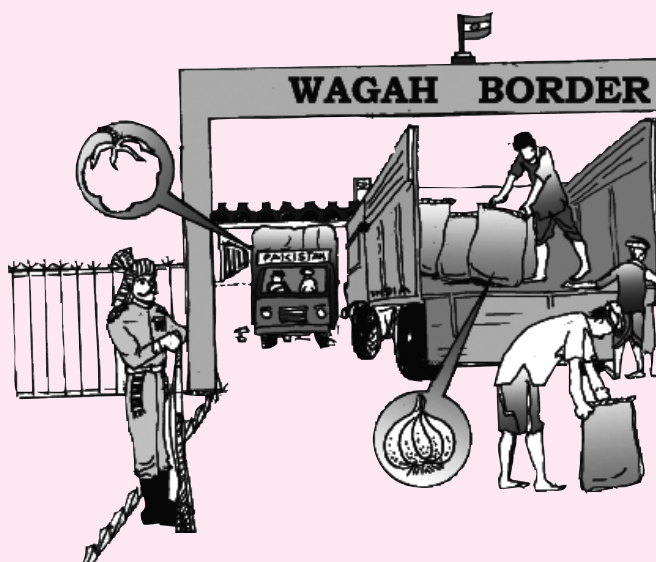
1978 চনত চীনে কিয় সংগ্ৰথনমূলক সংস্কাৰ আঁচনি (Structural reform) হাতত লৈছিল? চীনে ভাৰত নাইবা পাকিস্তানৰ দৰে বিশ্ববেংক আৰু আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰা নিধিৰ নিৰ্দেশত সংস্কাৰ আঁচনি হাতত ল'বলৈ বাধ্য হোৱা নাছিল। চীনৰ সেই সময়ৰ নতুন নেতৃত্ব মাওবাদী শাসনকালৰ লেহেমীয়া বৃদ্ধি আৰু আধুনিকীকৰণৰ অভাৱক লৈ মুঠেও সন্তুষ্ট নাছিল। তেওঁলোকে অনুভৱ কৰিছিল যে

বিকেন্দ্ৰীকৰণ আৰু স্ব-নিৰ্ভৰশীলতাৰ আধাৰত প্ৰতিষ্ঠিত আৰু বিদেশী প্ৰযুক্তি, পুঁজি তথা দ্ৰব্য এৰাই চলিবলৈ বিচৰা মানসিকতাপুষ্ট মাওবাদী অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ স্বপ্নভংগ হৈছে। ব্যাপক ভূমি-সংস্কাৰ, সামূহিকীকৰণ, GLF আৰু অন্যান্য উৎসাহবৰ্ধক পদক্ষেপ লোৱা সত্ত্বেও 1978 চনৰ জনমূৰি শস্য উৎপাদন 1950ৰ দশকৰ লগত একেই আছিল।

দেখা গৈছিল যে, শিক্ষা আৰু স্বাস্থ্যৰ ক্ষেত্ৰত আন্তঃগাঁথনি নিৰ্মাণ, ভূমি-সংস্কাৰ, বিকেন্দ্ৰীকৃত পৰিকল্পনা আৰু ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগৰ দীৰ্ঘদিনীয়া স্থিতিয়ে সংস্কাৰ-পৰৱৰ্তী কালৰ চীনৰ সামাজিক আৰু আয়ৰ নিৰ্দেশকসমূহক ইতিবাচকভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিছিল। অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰ আঁচনি প্ৰৱৰ্তনৰ আগেয়ে চীনৰ গাঁও অঞ্চলসমূহত প্ৰাথমিক স্বাস্থ্যসেৱাৰ সা-সুবিধাসমূহৰ ব্যাপক প্ৰসাৰ ঘটিছিল। প্ৰজা-সংঘ ব্যৱস্থাৰ জৰিয়তে খাদ্য-শস্যৰ অধিক সমতাপূৰ্ণ বিতৰণ নিশ্চিত কৰা হয়। বিশেষজ্ঞসকলে ইয়াকো আঙুলিয়াই দিছে যে প্ৰতিটো সংস্কাৰমূলক আঁচনিক প্ৰথমে ক্ষুদ্ৰ পৰিসৰত আৰম্ভ কৰা হৈছিল। পৰৱৰ্তী সময়তহে ইয়াৰ ব্যাপক প্ৰসাৰ ঘটোৱা হৈছিল। বিকেন্দ্ৰীকৃত চৰকাৰৰ অধীনত পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাই সফলতা আৰু বিফলতাৰ সামাজিক, ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক ব্যয়ৰ মূল্যায়ন সম্ভৱ কৰি তুলিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, আগেয়ে উল্লেখ কৰাৰ দৰে, কৃষি সংস্কাৰৰ অংশ হিচাপে কৃষি-ভূমিক কৃষকসকললৈ কৃষি কাৰ্যৰ বাবে হস্তান্তৰিত কৰাৰ পিছত বুজন সংখ্যক দুখীয়া লোকৰ অৱস্থাৰ উন্নতি হয়। ইয়ে পৰৱৰ্তী কালত গ্ৰাম্য উদ্যোগৰ উল্লেখযোগ্য বৃদ্ধিৰ বাবে এটা পৰিবেশৰ সৃষ্টি কৰিছিল যি অধিক সংস্কাৰৰ বাবে এক শক্তিশালী

কৰি চোৱা (Work These Out)

- ভাৰতৰ বজাৰত চীনা বস্তুৰ সৰবৰাহক লৈ মানুহৰ মাজত সাধাৰণ ধাৰণা আছে যে ই আমাৰ থলুৱা উদ্যোগৰ ক্ষতি সাধন কৰিব আৰু ভাৰতে নিজে চুবুৰীয়া দেশৰ সৈতে বেপাৰ নকৰে। তলৰ তালিকাখনৰ তথ্যসমূহ চাই বিশ্লেষণ কৰি শ্ৰেণীত আলোচনা কৰা। বাতৰি কাকত, আলোচনী, ৱেবছাইট আদিৰ পৰা ভাৰত আৰু চুবুৰীয়া দেশৰ মাজত হোৱা বাণিজ্যৰ তথ্য-পাতি সংগ্ৰহ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা। ভাৰতৰ বৈদেশিক বাণিজ্য সম্পৰ্কীয় তথ্যৰ বাবে <http://dgft.delhi.nic.in> ৱেবছাইটো চাব পাৰা।

দেশ	ৰপ্তানি (কোটি টকাত)			আমদানি (কোটি টকাত)		
	2003-2004	2004-2005	বৃদ্ধিৰ হাৰ (%)	2003-2004	2004-2005	বৃদ্ধিৰ হাৰ (%)
পাকিস্তান	1320	2270	72	265	430	60
চীন	13600	20600	52	18600	30300	60

আধাৰ গঢ়ি তুলিছিল। সংস্কাৰ আঁচনিৰে বৃদ্ধিৰ হাৰত বৰঙণি যোগোৱা এনে বহু উদাহৰণ পণ্ডিতসকলে আগবঢ়াইছে।

পণ্ডিতসকলে যুক্তি আগবঢ়াইছে যে পাকিস্তানত সংস্কাৰমূলক প্ৰক্ৰিয়াৰ ফলত দেশখনৰ সকলোবোৰ অৰ্থনৈতিক নিৰ্দেশকেই নিম্নগামী হৈছে। আমি আগৰ এক অনুচ্ছেদত পাইছো যে 1980ৰ দশকৰ তুলনাত 1990ৰ দশকত মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনৰ বৃদ্ধিৰ হাৰ আৰু তাৰ খণ্ড-ভিত্তিক অংশসমূহো হ্ৰাস পাইছে।

পাকিস্তান সম্পৰ্কীয় আন্তৰ্জাতিক দাৰিদ্ৰ্যৰ সীমাৰেখাৰ তথ্য সন্তোষজনক হ'লেও পাকিস্তানৰ নিজা চৰকাৰী তথ্যৰ আলমত পণ্ডিতসকলে দেখুৱাইছে যে দেশখনত দাৰিদ্ৰ্য বৃদ্ধি পাইছে। 1960ৰ দশকত পাকিস্তানত দৰিদ্ৰলোক আছিল মুঠ জনসংখ্যাৰ 40 শতাংশ। 1980ৰ দশকত ই 25 শতাংশলৈ হ্ৰাস পায় আৰু 1990ৰ দশকত পুনৰ বাঢ়িবলৈ ধৰে। পণ্ডিতসকলৰ মতে পাকিস্তানৰ বৃদ্ধিৰ হাৰ মন্ত্ৰৰ হোৱাৰ আৰু দাৰিদ্ৰ্য পুনৰ বৃদ্ধিৰ কাৰণসমূহ হ'ল—1) পাকিস্তানৰ কৃষি খণ্ডৰ বৃদ্ধি আৰু খাদ্য-শস্যৰ যোগানৰ অৱস্থা প্ৰযুক্তিগত পৰিৱৰ্তনৰ আনুষ্ঠানিক প্ৰক্ৰিয়াৰ ওপৰত নহয়; খেতি ভাল হোৱা-নোহোৱাৰ ওপৰতহে বেছি নিৰ্ভৰশীল আছিল। খেতি ভাল হ'লে অৰ্থনৈতিক পৰিস্থিতিও টনকিয়াল হৈছিল আৰু খেতি বেয়া হোৱা সময়ত অৰ্থনৈতিক নিৰ্দেশকসমূহে স্থিৰতা অথবা অধোমুখী গতিধাৰা দৰ্শাইছিল, 2) মনত ৰখা ভাল যে ভাৰতেও বৈদেশিক লেন-দেনৰ সমতাৰ সংকট আঁতৰাবলৈ বিশ্ববেংক আৰু আন্তৰ্জাতিক সংকট মুদ্ৰা-নিধিৰ পৰা ধাৰ কৰিবলগীয়া হৈছিল। বৈদেশিক মুদ্ৰা যিকোনো দেশৰ বাবেই এক আৱশ্যকীয় উপাদানস্বৰূপ আৰু ইয়াৰ আহৰণৰ উপায় জনাটো অত্যন্ত দৰকাৰী।

উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ বহনক্ষম ৰপ্তানিৰ জৰিয়তে বৈদেশিক মুদ্ৰা আহৰণ কৰিবলৈ সক্ষম হৈ থকা পৰ্যন্ত দেশ এখনৰ বাবে চিন্তাৰ কোনো কাৰণ নাথাকে। পাকিস্তানৰ বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ সবহভাগেই মধ্য-পূব এছিয়াত থকা প্ৰৱাসী পাকিস্তানী শ্ৰমিকসকলে দেশলৈ পঠোৱা ধন আৰু চুড়ান্ত অনিশ্চিত কৃষিজাত সামগ্ৰীৰ ৰপ্তানিৰ পৰা আহৰিত। তদুপৰি দেশখনত বৈদেশিক ঋণৰ ওপৰত ক্ৰমবৰ্ধমান নিৰ্ভৰশীলতা থকাৰ বিপৰীতে ঋণ পৰিশোধৰ বৰ্ধিত সমস্যাও আছিল।

2004-05 চনৰ আগষ্ট মাহৰ বাবে 'পাকিস্তান চৰকাৰৰ এবছৰীয়া প্ৰদৰ্শন'ত উল্লেখ কৰাৰ দৰে পাকিস্তানত যোৱা 2002-05ৰ একেৰাহে তিনিটা বছৰত মুঠ ঘৰুৱা আয় 8 শতাংশ বৃদ্ধি হৈছে। কৃষি, নিৰ্মাণ আৰু সেৱা— তিনিওটা খণ্ডই এই বৃদ্ধিত বৰঙণি যোগাইছে। মুদ্ৰাস্ফীতিৰ উচ্চ হাৰ আৰু দ্ৰুত ব্যক্তিগতকৰণ সত্ত্বেও চৰকাৰে দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণৰ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত ব্যয়ৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি কৰিছে।

10.7 সামৰণি (Conclusion) :

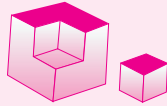
আমাৰ চুবুৰীয়া দেশকেইখনৰ উন্নয়নৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা আমি কি শিকিলো? ভাৰত, পাকিস্তান আৰু চীনে পাঁচ দশকৰো অধিক কাল উন্নয়নৰ পথেৰে আগবাঢ়িছে। এই সময়ছোৱাত দেশকেইখনে মিশ্ৰিত ফলাফল লাভ কৰিছে। 1970ৰ দশকৰ শেহলৈকে তিনিওখন দেশতে উন্নয়ন একে ধৰণৰ নিম্ন আছিল। শেহতীয়া তিনিটা দশকত দেশ তিনিখনৰ উন্নয়নৰ স্তৰ ভিন ভিন হৈছে। গণতন্ত্ৰ প্ৰতিষ্ঠাপনাৰে ভাৰতে মধ্যমীয়া ধৰণে প্ৰদৰ্শন কৰিছে, কিন্তু ভাৰতত এতিয়াও অধিকাংশ লোকেই কৃষিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। দেশখনৰ সবহভাগ অঞ্চলতে আন্তঃগাঁথনিগত সা-সুবিধাৰ অভাৱ। এতিয়াও

দেশখনে দৰিদ্ৰ সীমাৰেখাৰ তলত বাস কৰা এক-চতুৰ্থাংশতকৈও অধিক জনসাধাৰণৰ জীৱন-ধাৰণৰ মানৰ উন্নতি সাধিবলৈ বাকী। পণ্ডিতসকলে মত পোষণ কৰে যে ৰাজনৈতিক অস্থিৰতা, বাহিৰৰ পৰা অহা ধন, বৈদেশিক সাহায্যৰ ওপৰত অত্যধিক গুৰুত্ব আৰু কৃষি-খণ্ডৰ অস্থিৰ প্ৰদৰ্শন পাকিস্তানৰ অৰ্থনৈতিক মন্থৰতাৰ ঘাই কাৰণ। তথাপি, শেহতীয়াকৈ উচ্চ হাৰত ঘৰুৱা উৎপাদনৰ বৃদ্ধিৰ জৰিয়তে দেশখনে উন্নতিৰ আশা কৰিছে। 2005 চনৰ প্ৰলয়ংকাৰী ভূমিকম্পই সৃষ্টি কৰা বিস্তৰ ক্ষতিৰ পৰা সকাহ পোৱাটোও পাকিস্তানৰ বাবে এক বৃহৎ প্ৰত্যাহ্বান। এই ভূমিকম্পত প্ৰায় 75000 লোকৰ মৃত্যু আৰু বয়-বস্ত্ৰৰ প্ৰচুৰ ক্ষতি হয়। ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাৰ অভাৱ আৰু মানৱ অধিকাৰত তাৰ প্ৰভাৱ চীনৰ বাবে ডাঙৰ চিন্তাৰ বিষয়। তথাপি,

যোৱা তিনি দশকত ৰাজনৈতিক দায়বদ্ধতাৰ হীন-ডেড়ি নঘটোৱাকৈ বজাৰ ব্যৱস্থাৰ প্ৰয়োগেৰে দেশখনে দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণৰ লগতে বৃদ্ধিৰ হাৰ ত্বৰান্বিত কৰাত সফল হ'ব পাৰিছে। এইটোও দেখা যায় যে, ভাৰত বা পাকিস্তানৰ দৰে ৰাজহুৱা খণ্ডৰ উদ্যোগৰ ব্যক্তিগতকৰণ নকৰাকৈ চীনে অতিৰিক্ত সামাজিক তথা অৰ্থনৈতিক সা-সুবিধাৰ সৃষ্টিৰ নিমিত্তে বজাৰ ব্যৱস্থা প্ৰয়োগ কৰিছে। ভূমিৰ ওপৰত সামূহিক অধিকাৰ বজাই ৰাখি ব্যক্তিগত ভাৱে কৃষিভূমিৰ ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ দি চীনে গ্ৰামাঞ্চলত সামাজিক ন্যায় সুনিশ্চিত কৰিছে। আনকি অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰ ব্যৱস্থা হাতত লোৱাৰ আগৰে পৰাই সামাজিক আন্তঃগাঁথনি প্ৰদানত ৰাজহুৱা হস্তক্ষেপেৰে চীনে মানৱ উন্নয়নৰ নিৰ্দেশকসমূহৰ ক্ষেত্ৰত ইতিবাচক ফলাফল দেখুৱাইছে।

পুনৰুক্তি (Recap)

- গোলকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ লগে লগে উন্নয়নশীল দেশসমূহে উন্নত দেশসমূহৰ লগতে নিজৰ মাজতেই প্ৰতিযোগিতাৰ সন্মুখীন হোৱা হেতুকে চুবুৰীয়া দেশসমূহৰ উন্নয়নৰ প্ৰক্ৰিয়াসমূহ অনুধাৱনৰ প্ৰতি আগ্ৰহী হৈছে।
- ভাৰত, পাকিস্তান আৰু চীন ভৌতিক সা-সম্পদৰ ফালৰ পৰা একে ধৰণেৰে সমৃদ্ধ হ'লেও ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ পিনৰ পৰা সম্পূৰ্ণ বেলেগ।
- এই তিনিওখন দেশেই পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা-ভিত্তিক উন্নয়নৰ আৰ্হি অনুসৰণ কৰে। তথাপি উন্নয়নৰ নীতিসমূহ কাৰ্যকৰীকৰণৰ ব্যৱস্থাসমূহ সম্পূৰ্ণ ভিন ভিন।
- 1980ৰ দশকৰ আৰম্ভণিলৈকে তিনিওখন দেশৰে উন্নয়নৰ নিৰ্দেশকসমূহ, যেনে— বৃদ্ধিৰ হাৰ আৰু জাতীয় আয়লৈ খণ্ডভিত্তিক বৰঙণি, একেধৰণৰ আছিল।

- অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰ চীনত 1978 চনত, পাকিস্তানত 1988 চনত আৰু ভাৰতবৰ্ষত 1991 চনত হাতত লোৱা হয়।
- চীনে নিজা উদ্যোগত সংগ্ৰহনমূলক সংস্কাৰ হাতত লোৱাৰ বিপৰীতে ভাৰত আৰু পাকিস্তানে আন্তৰ্জাতিক সংস্থাৰ হেঁচাতহে এনে কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল।
- নীতি-ব্যৱস্থাসমূহে তিনিওখন দেশকে ভিন ভিন ধৰণেৰে প্ৰভাৱিত কৰিছে। উদাহৰণস্বৰূপে, “এটি সন্তানৰ নীতি”য়ে চীনৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধি ৰোধ কৰিছে, কিন্তু ভাৰত বা পাকিস্তানৰ এই ক্ষেত্ৰত উল্লেখনীয় পৰিৱৰ্তন হ’বলৈ এতিয়াও বাকী আছে।
- পৰিকল্পিত উন্নয়নৰ পঞ্চাশ বছৰৰ পিছতো তিনিওখন দেশৰে শ্ৰমশক্তিৰ অধিকাংশই এতিয়াও কৃষিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। ভাৰতৰ ক্ষেত্ৰত এই নিৰ্ভৰশীলতা অধিক।
- চীনে কৃষিৰ পৰা নিৰ্মাণ আৰু তাৰ পিছত সেৱালৈ ক্ৰমাগতভাৱে গতি কৰা সংস্থাপিক (Classical) উন্নয়নৰ আৰ্হি অনুসৰণ কৰাৰ বিপৰীতে ভাৰত আৰু পাকিস্তানৰ ক্ষেত্ৰত উন্নয়নে কৃষিৰ পৰা পোনোপোনে সেৱাগৈ গতি কৰিছে।
- চীনৰ উদ্যোগ খণ্ডই উচ্চ বৃদ্ধিৰ হাৰ বজাই ৰাখিব পাৰিছে কিন্তু ভাৰত আৰু পাকিস্তানৰ ক্ষেত্ৰত সেইটো হোৱা নাই।
- মানৱ-উন্নয়নৰ অনেক নিৰ্দেশকৰ ক্ষেত্ৰত ভাৰত বা পাকিস্তানতকৈ চীন আগবঢ়া। কিন্তু ইয়াৰ কাৰণ চীনে গ্ৰহণ কৰা সংস্কাৰ প্ৰক্ৰিয়া নহয়, বৰঞ্চ প্ৰাক্-সংস্কাৰ কালত চীনে গ্ৰহণ কৰা কৌশলসমূহে।
- উন্নয়নৰ নিৰ্দেশকসমূহৰ মূল্যায়নৰ বাবে ব্যক্তি-স্বাত্ব্যন্তৰ নিৰ্দেশকসমূহ বিবেচনা কৰা আৱশ্যক।

অনুশীলনী (Exercise)

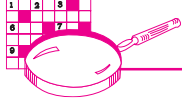
1. আঞ্চলিক আৰু অৰ্থনৈতিক জোঁটৰ কেইটামান উদাহৰণ দাঙি ধৰা।
2. দেশসমূহে নিজৰ ঘৰুৱা অৰ্থনীতি টনকিয়াল কৰিবৰ বাবে গ্ৰহণ কৰা বিভিন্ন উপায়সমূহ কি কি?
3. ভাৰত আৰু পাকিস্তানে অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ নিজ নিজ পথ অনুসৰণ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত গ্ৰহণ কৰা উন্নয়নৰ সদৃশ কৌশলসমূহ কি কি?
4. 1958 চনত চীনত গ্ৰহণ কৰা Great Leap Forward অভিযান ব্যাখ্যা কৰা।

5. চীনৰ দ্ৰুত উদ্যোগীকৰণৰ গুৰি 1978 চনৰ সংস্কাৰ ব্যৱস্থাত বিচাৰি পোৱা যায়। ইয়াৰ লগত তুমি একমতনে? বহুলাই আলোচনা কৰা।
6. অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ বাবে পাকিস্তানে গ্ৰহণ কৰা উন্নয়নৰ পথ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা।
7. চীনত গ্ৰহণ কৰা “এটি সন্তানৰ নীতি”ৰ তাৎপৰ্য কি?
8. ভাৰত, পাকিস্তান আৰু চীনৰ প্ৰধান জনসাংখ্যিক নিৰ্দেশকসমূহ উল্লেখ কৰা।
9. 2009 চনত ভাৰতবৰ্ষ আৰু চীনৰ ঘৰুৱা উৎপাদনলৈ বিভিন্ন খণ্ডসমূহে আগবঢ়োৱা বৰঙণিৰ তুলনা কৰা। ইয়াৰ পৰা কি জানিব পাৰিলা?
10. মানৱ উন্নয়নৰ বিভিন্ন নিৰ্দেশকসমূহ উল্লেখ কৰা।
11. ব্যক্তি-স্বাতন্ত্ৰ্যৰ নিৰ্দেশকৰ সংজ্ঞা দিয়া? ইয়াৰ কেইটামান উদাহৰণ দিয়া।
12. চীনৰ দ্ৰুত অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন সাধনৰ কাৰকসমূহৰ মূল্যায়ন আগবঢ়োৱা।
13. তলৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ ভাৰত, পাকিস্তান আৰু চীন অনুসৰি তিনিভাগত সজোৱা
 - এটি সন্তানৰ নীতি
 - নিম্ন প্ৰজনন হাৰ
 - অধিক মাত্ৰাৰ নগৰীকৰণ
 - মিশ্ৰ অৰ্থব্যৱস্থা
 - অতি উচ্চ প্ৰজনন হাৰ
 - বৃহৎ জনসংখ্যা
 - জনবসতিৰ অধিক ঘনত্ব
 - নিৰ্মাণখণ্ড-জনিত বৃদ্ধি
 - সেৱাখণ্ড-জনিত বৃদ্ধি
14. পাকিস্তানৰ মন্থৰ অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধি আৰু দৰিদ্ৰতাৰ পুনৰ উত্থানৰ কাৰণ দৰ্শোৱা।
15. মানৱ উন্নয়নৰ ঘাই নিৰ্দেশকসমূহৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত ভাৰত, পাকিস্তান আৰু চীনৰ উন্নয়নৰ তুলনামূলক আলোচনা আগবঢ়োৱা।
16. যোৱা দুটা দশকৰ ভাৰত আৰু চীনৰ বৃদ্ধিৰ হাৰৰ গতিধাৰাৰ ওপৰত মতামত আগবঢ়োৱা।
17. খালী ঠাই পূৰ কৰা
 1. ৰ প্ৰথম পাঁচ বছৰীয়া পৰিকল্পনা আৰম্ভ হৈছিল 1956 চনত। (পাকিস্তান/চীন)
 2. ত প্ৰসূতি মৃত্যুৰ হাৰ অধিক। (পাকিস্তান/চীন)
 3. ত দৰিদ্ৰসীমাৰ তলৰ লোকৰ অনুপাত বেছি। (পাকিস্তান/ভাৰত)
 4. ত 1978 চনত অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰ হাতত লোৱা হৈছিল। (পাকিস্তান/চীন)

ওপৰাৰ্খি কাৰ্যৰ পৰামৰ্শ (Suggested Additional Activities)

1. ভাৰত-চীন আৰু ভাৰত-পাকিস্তানৰ মাজত মুক্ত বাণিজ্যৰ ওপৰত শ্ৰেণীত এখন তৰ্ক সভাৰ আয়োজন কৰা।
2. চীনৰ পৰা আমাৰ বজাৰলৈ অহা সস্তীয়া বয়বস্তু যেনে পুতলা, কাপোৰ আদিৰ বিষয়ে তোমালোকে জানা। গুণগত মান আৰু দামৰ পিনৰ পৰা এইবোৰৰ আমাৰ নিজৰ বস্তুৰ লগত তুলনা হয় বুলি তুমি ভাবানে? এই বস্তুবোৰে থলুৱা উৎপাদনকাৰীৰ প্ৰতি ভাবুকিৰ সৃষ্টি কৰেনে? আলোচনা কৰা।
3. জনসংখ্যা হ্ৰাস কৰাৰ বাবে ভাৰতেও চীনৰ দৰে “এটি সন্তানৰ নীতি” আৰম্ভ কৰিব পাৰেনে? জনসংখ্যা হ্ৰাস কৰাৰ বাবে ভাৰতে গ্ৰহণ কৰিব পৰা নীতিৰ বিষয়ে তৰ্ক আয়োজন কৰা।
4. চীনৰ অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধি ঘাইকৈ নিৰ্মাণখণ্ডজনিত আৰু ভাৰতৰ সেৱাখণ্ডজনিত। যোৱা দশকত দেশ দুখনত সংগ্ৰহনমূলক পৰিৱৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত এই উক্তিৰ যথার্থতা দেখুৱাই এখন সাৰণি (chart) প্ৰস্তুত কৰা।
5. মানৱ উন্নয়নৰ সকলো নিৰ্দেশকৰ ক্ষেত্ৰত চীনে কেনেকৈ আগবাঢ়িবলৈ সক্ষম হৈছে? শ্ৰেণীত আলোচনা কৰা। ইয়াৰ বাবে শেহতীয়া Human Development Report ব্যৱহাৰ কৰা।

প্ৰসঙ্গ (References)

গ্ৰন্থ

DREZE, JEAN and AMARTYA SEN, 1996. India : *Economic Development and Social Opportunity*, Oxford University Press, Delhi.

প্ৰবন্ধ

RAY, ALOK, 2002, ‘The Chinese Economic Miracle : Lessons to be Learnt’, *Economic and Political Weekly*, September 14, pp. 3835-3848.

ZAIDI, S. AKBAR, 1999. ‘Is Poverty now a Permanent Phenomenon in Pakistan?’ *Economic and Political Weekly*, October 9, pp. 2943-2951.

চৰকাৰী প্ৰতিবেদন

Human Development Report, 2005. United Nations Development Programme, Oxford University Press, Oxford.

Pakistan : National Human Development Report, 2003. United Nations Development Programme, Second Impression 2004.

World Development Report, 2005. The World Bank, Published by Oxford University Press, New York.

Labour Market Indicators, 3rd Edition, International Labour Organisation, Geneva.

ৱেবছাইট

www.stats.gov.cn

www.statpak.gov.pk

www.un.org

www.ilo.org

www.planningcommission.nic.in

www.dgft.delhi.nic.in

শব্দাবলী (Glossary)

অদৃশ্যমান (Invisibles) : বহিঃবাণিজ্যৰ পৰিশোধৰ হিচাপ (Balance of Payments)ৰ চলিত হিচাপত দৃশ্যমান সামগ্ৰীৰ উপৰিও বহুতো অদৃশ্যমান থাকে। এইবোৰ মূলতঃ পৰ্যটন, জাহাজ, উৰাজাহাজৰ দ্বাৰা পৰিবহণ, বেংক, বীমা আদিৰ বিত্তীয় সেৱা ইত্যাদি ধৰণৰ সেৱাকৰ্য। বহিঃবিশ্বলৈ প্ৰেৰণ কৰা বা বহিঃবিশ্বৰ পৰা প্ৰাপ্ত উপহাৰ আৰু পুঁজিৰ বেচৰকাৰী হস্তান্তৰ, চৰকাৰী অনুদান আৰু সূত, লাভ আৰু লাভাংশও অদৃশ্যমানৰ অন্তৰ্ভুক্ত।

অনবীকৰণযোগ্য সম্পদ (Non-Renewable Resources): যি সম্পদক নবীকৰণ কৰিব নোৱাৰি। এনে সম্পদৰ ভাণ্ডাৰ বৃহৎ হ'লেও সীমিত। ইহঁতৰ কিছুমান উদাহৰণ হ'ল তেল, কয়লা, লো, সীহ, এলুমিনিয়াম, ইউৰেনিয়াম আৰু খনিজ সম্পদসমূহ।

অনানুষ্ঠানিক খণ্ডৰ প্ৰতিষ্ঠান (Informal Sector Enterprises) : ব্যক্তিগত খণ্ডৰ যিবোৰ উদ্যোগে নিয়মীয়াভাৱে দহজনতকৈ কম শ্ৰমিক নিয়োগ কৰে।

অনা-শুল্ক প্ৰতিবন্ধক (Non-tariff Barriers) : চৰকাৰে আমদানিৰ ওপৰত আৰোপ কৰা কৰৰ বাহিৰে আন সকলো বাধা। এনে বাধা প্ৰধানতঃ আমদানিকৃত সামগ্ৰীৰ পৰিমাণ আৰু গুণাগুণৰ ওপৰত আৰোপ কৰা হয়।

অ-পৰিশোধ (Default) : নিৰ্ধাৰিত দিনত ঋণৰ মূলধন আৰু সূত পৰিশোধকৰণত ব্যৰ্থতা— যাৰ ফলত ঋণগ্ৰহীতা হিচাপে বিশ্বাসযোগ্যতা হেৰুৱাবলগীয়া হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, আন্তৰ্জাতিক

বিত্তীয় অনুষ্ঠানৰ দৰে ঋণদাতাই প্ৰদান কৰা ৰাষ্ট্ৰীয় ঋণ (চৰকাৰে গ্ৰহণ কৰা ঋণ) পৰিশোধ নহ'ব পাৰে।

অৰমূল্যায়ন (Devaluation) : বৈদেশিক বিনিময় হাৰৰ হ্ৰাস। ইয়াৰ ফলত অইন দেশৰ মুদ্ৰাৰ মানত এখন দেশৰ মুদ্ৰাৰ মূল্য হ্ৰাস পায়।

অসংৰক্ষণকৰণ (Dereservation) : এজন বিশেষ ব্যক্তি বা এখন বিশেষ প্ৰতিষ্ঠানেহে উৎপাদন কৰি অহা বস্তু বা সেৱা উৎপাদন কৰিবলৈ আন ব্যক্তি বা প্ৰতিষ্ঠানক অনুমতি দিয়াটোকে অসংৰক্ষণকৰণ বোলা হয়। ভাৰতবৰ্ষত, ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগসমূহে উৎপাদন কৰি অহা সামগ্ৰী আৰু সেৱা বৃহৎ উদ্যোগক উৎপাদন কৰিবলৈ অনুমতি দিয়াটোকে অসংৰক্ষণকৰণ বুলি বুজা যায়।

আছিয়ান (The Association of South-East Asian Nations (ASEAN)) : দক্ষিণ-পূব এছিয়াৰ থাইলেণ্ড, ইণ্ডোনেছিয়া, ছিংগাপুৰ, ফিলিপাইন, ব্ৰুনেই, ডাৰেছেলাম, কম্বোদিয়া, লাওচ, ম্যানমাৰ আৰু ভিয়েটনামক সামৰি লোৱা এক অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক সংগঠন।

আনুষ্ঠানিক খণ্ডৰ প্ৰতিষ্ঠান (Formal Sector Establishments) : ৰাজহুৱা খণ্ডৰ সকলোবোৰ প্ৰতিষ্ঠান আৰু ব্যক্তিগতখণ্ডৰ যিবোৰ প্ৰতিষ্ঠানে দহজন বা ততোধিক ভাৰতীয়া শ্ৰমিক নিয়োগ কৰে।

আন্তৰ্জাতিক লেনদেনৰ সমতা/আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ ভাৰসাম্য/বহিঃবাণিজ্যৰ পৰিশোধৰ হিচাপ (Balance of Payment, BOP) : এটা নিৰ্দিষ্ট সময়ত (যেনে, এবছৰত) এখন দেশৰ চলিত আৰু মূলধন জাতীয় হিচাপৰ ক্ষেত্ৰত সৃষ্টি হোৱা

সকলোবোৰ লেনদেন (প্ৰাপ্তি আৰু আদায়)ৰ পৰিসাংখ্যিকীয় বিবৃতি। নিৰ্দিষ্ট সময়ছোৱাত মুঠ দেনা আৰু পাওনাৰ পৰিমাণ নিৰ্দেশ কৰে বাবেই ই সদায় সমতাত থাকে।

আমদানি অনুজ্ঞাপত্ৰ/লাইচেন্স (Import Licensing) : কোনো এখন দেশলৈ আমদানি কৰাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় চৰকাৰী অনুমতি।

আমদানি প্ৰতিকল্পন (Import Substitution) : দেশ এখনৰ উন্নতিৰ কল্পে সামগ্ৰীৰ আমদানিক দেশীয় উৎপাদনেৰে প্ৰতিকল্পন কৰাৰ নীতি। দেশীয় উদ্যোগক উৎসাহিত কৰা এই নীতি স্বনিৰ্ভৰশীলতা আৰু দেশীয় নিয়োগ বৃদ্ধিৰ যুক্তিৰ আধাৰত প্ৰতিষ্ঠিত।

ইউৰোপীয়ান ইউনিয়ন (European Union) : ইউৰোপৰ আৰ্থ-সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক সহযোগিতা বৃদ্ধিৰ বাবে ২৫ খন ইউৰোপীয় দেশ সামৰি আৰম্ভ কৰা এক সংঘ। ইয়াৰ সহযোগী দেশসমূহ হ'ল— অষ্ট্ৰিয়া, বেলজিয়াম, চাইপ্ৰাছ, ছেক গণৰাজ্য, ডেনমাৰ্ক, এষ্টোনিয়া, ফিনলেণ্ড, ফ্ৰান্স, জাৰ্মানী, গ্ৰীছ, হাংগাৰী, আয়াৰলেণ্ড, ইটালী, লাটভিয়া, লিথুৱানিয়া, লুক্সেমবুৰ্গ, নেডাৰলেণ্ড, পৰ্তুগাল, স্পেইন, ছুইডেন, বৃটেইন, মাল্টা, পোলেণ্ড, শ্বভাকিয়া আৰু শ্বভেনিয়া।

উপদান/গ্ৰেচুইটি (Gratuity) : কৰ্মচাৰীয়ে আগবঢ়োৱা সেৱাৰ বাবে অৱসৰৰ সময়ত নিয়োগকৰ্তাই তেওঁক দিয়া মুদ্ৰাৰ পৰিমাণ।

উপনিবেশবাদ (Colonialism) : এখন দেশে ইয়াৰ চাৰিসীমাৰ বাহিৰৰ অঞ্চলসমূহৰ ৰাজনৈতিক আৰু

অৰ্থনৈতিক জীৱনৰ ওপৰলৈ ইয়াৰ ক্ষমতা, নিয়ন্ত্ৰণ বা শাসন বিস্তাৰিত কৰি এই অঞ্চলসমূহক তাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল কৰিবলৈ যুদ্ধজয় বা আন উপায়েৰে উপনিবেশ দখল কৰা ব্যৱস্থা। উপনিবেশবাদৰ মূল বৈশিষ্ট্য হ'ল শোষণ।

উৎপাদনশীলতা (Productivity) : উৎপাদনত ব্যৱহৃত উপাদানৰ গোটে প্ৰতি উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ পৰিমাণ। মূলধন বা শ্ৰমৰ দক্ষতা বৃদ্ধিৰ ফলত উৎপাদনশীলতা বৃদ্ধি পায়। উৎপাদনশীলতাৰ ধাৰণাটো সাধাৰণতে শ্ৰমৰ উৎপাদনশীলতা বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

একচেটিয়া আৰু প্ৰতিবন্ধকাৰী বাণিজ্য আচাৰ আইন (Monopoly and Restrictive Trade Practices Act / MRTP Act) : ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ একচেটিয়া আৰু জনসাধাৰণৰ স্বাৰ্থৰ পৰিপন্থী আচাৰ আচৰণ নিয়ন্ত্ৰিত কৰিবলৈ এখন আইন।

কৃষিৰ বাণিজ্যিকীকৰণ (Commercialisation of Agriculture) : ই নিজৰ অৰ্থাৎ পৰিয়ালৰ ভোগৰ পৰিৱৰ্তে বজাৰত বিক্ৰীৰ বাবে শস্য উৎপাদন কৰাকে বুজায়। ইংৰাজ শাসনৰ সময়ছোৱাত কৃষিৰ বাণিজ্যিকীকৰণে এটা সুকীয়া অৰ্থ লাভ কৰে— ই মূলতঃ শস্যসমূহৰ বাণিজ্যিকীকৰণক বুজাইছিল। ইংৰাজসকলে কৃষকসকলক খাদ্য-শস্যৰ পৰিৱৰ্তে অৰ্থকৰী শস্যৰ বাবেহে অধিক দাম দিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। তেওঁলোকে এই অৰ্থকৰী শস্যসমূহ বৃটেইনৰ উদ্যোগসমূহৰ বাবে কেঁচা সামগ্ৰী হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

গৃহস্থী/পৰিয়াল (Household) : (সচৰাচৰ) সাধাৰণতে একেলগে বাস কৰা আৰু একে বন্ধনশাল (পাকঘৰ)ৰ পৰা খাদ্য গ্ৰহণ কৰা লোকৰ গোট। ইয়াত ‘সাধাৰণতে’ শব্দটোত সাময়িক বা অস্থায়ীভাৱে দেখা কৰিবলৈ অহাসকলক বাদ দিয়া হৈছে আৰু ঘৰৰ পৰা সাময়িকভাৱে দূৰত থকাসকলক অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে।

ঘাটি বিভায়ন (Deficit Financing) : চৰকাৰৰ ব্যয় ইয়াৰ আয়তকৈ অধিক হোৱা অৱস্থা।

ছাৰ্ক (South Asian Association of Regional Cooperation, SAARC) : দক্ষিণ এছিয়াৰ আঠখন দেশক সামৰি পাৰস্পৰিক বুজা-পৰা, বন্ধুত্ব আৰু সহযোগিতাৰ আধাৰত সদস্যদেশসমূহৰ আৰ্থ-সামাজিক প্ৰগতি সুনিশ্চিত কৰাৰ উদ্দেশ্যে গঠিত এক সংগঠন। ইয়াৰ সহযোগী সদস্যদেশবোৰ হ’ল বাংলাদেশ, ভূটান, ভাৰত, মালদ্বীপ, নেপাল, পাকিস্তান, শ্ৰীলংকা আৰু আফগানিস্তান।

জনমূৰি আয় (Per Capita Income) : এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ ভিতৰত দেশৰ মুঠ জাতীয় আয়ক মুঠ জনসংখ্যাৰে হৰণ কৰি পোৱা ভাগফল।

জন্মকালীন জীৱন প্ৰত্যাশা (Life Expectancy at Birth) : এটা শিশুৰ জন্মৰ সময়ত চলিত বয়স-নিৰ্দিষ্ট মৃত্যু হাৰ তাৰ জীৱন জুৰি একে থাকে বুলি ধৰি ল’লে নৱজাত শিশুটো যিমান বছৰ জীয়াই থাকিব লাগে।

জনসাংখ্যিকীয় সঞ্চৰণ (Demographic Transition) : অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ বাবে হোৱা

জীৱনধাৰণৰ উন্নত অৱস্থাৰ ফলত মৃত্যু আৰু জন্মৰ হাৰ হ্ৰাস পোৱাৰ বিশেষধৰণ বুজাবলৈ 1945 চনত জনসংখ্যাবিদ Frank Notenstein-য়ে এই ধাৰণাটো আগবঢ়াইছিল। তেওঁ জনসাংখ্যিকীয় সঞ্চৰণৰ তিনিটা দশা চিনাক্ত কৰিছিল— প্ৰাক-ঔদ্যোগিক, উন্নয়নশীল আৰু আধুনিক ঔদ্যোগিক সমাজ। পৰৱৰ্তী কালত আৰু এটা দশা— উত্তৰ ঔদ্যোগিক দশাকো, ইয়াৰ— অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছিল।

জাতীয় উৎপাদন/আয় (National Product/Income) : এখন দেশত উৎপাদিত মুঠ সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ মুদ্ৰা মূল্য আৰু বহিঃবিশ্বৰ পৰা অৰ্জন কৰা আয়।

জি-৮ (G-8) : জি-৮ৰ সদস্যসমূহ হ’ল কানাডা, ফ্ৰান্স, জাৰ্মানী, ইটালী, জাপান, গ্ৰেট ব্ৰিটেইন, আমেৰিকা আৰু ৰাছিয়া। ইয়াৰ মূল বৈশিষ্ট্য হ’ল দেশকেইখনৰ মুৰব্বী আৰু শীৰ্ষবিষয়াসকলৰ বাৰ্ষিক বৈঠক। অৱশ্যে বছৰৰ বিভিন্ন সময়ত ইয়াৰ আন আন বৈঠকসমূহ বহি থাকে।

জি-২০ (G-20) : বিশ্ব বাণিজ্য সংস্থাত কৃষি আৰু বাণিজ্য বিষয়ক আলোচনাৰ বাবে প্ৰতিষ্ঠিত উন্নয়নশীল দেশসমূহৰ এক গোট। এই গোটো সামৰি লোৱা দেশসমূহ হ’ল— আৰ্জেণ্টিনা, বলিভিয়া, ব্ৰাজিল, চিলি, চীন, কিউবা, ইজিপ্ত, গুৱাটেমেলা, ভাৰত, ইণ্ডোনেছিয়া, মেক্সিকো, নাইজেৰিয়া, পাকিস্তান, পাৰাগুৱে, ফিলিপাইন, দক্ষিণ আফ্ৰিকা, থাইলেণ্ড, টানজানিয়া, ভেনিজুৱেলা আৰু জিম্বাবুৱে।

দৰিদ্ৰতাৰ সীমা ৰেখা (Poverty Line) : এজন লোকৰ বাবে গড় হিচাপে প্ৰতিদিনে প্ৰয়োজনীয় গ্ৰামাঞ্চলৰ ক্ষেত্ৰত ২৪০০ কেলৰি আৰু নগৰাঞ্চলৰ ক্ষেত্ৰত ২১০০ কেলৰিৰ খাদ্যৰ ব্যয়ক সামৰি নিৰ্দিষ্ট নিম্নতম প্ৰয়োজন পূৰণৰ বাবে কৰা জনমূৰি ব্যয়ৰ পৰিমাণ।

দেশীয় অৰ্থব্যৱস্থাৰ একত্ৰকৰণ (Integration of Domestic Economy) : এনে এক অৱস্থা য'ত চৰকাৰৰ নীতিয়ে অইন দেশৰ লগত বাণিজ্য আৰু বিনিয়োগ অধিক উন্মুক্ত কৰে যাৰ ফলত দেশীয় অৰ্থব্যৱস্থাই অইন অৰ্থব্যৱস্থাৰ লগত একেলগে দক্ষ আৰু পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীলভাৱে কাম কৰে।

দ্বি-পাক্ষিক বাণিজ্য চুক্তি (Bilateral Trade Agreement) : দুখন দেশৰ মাজত সামগ্ৰী আৰু সেৱা বিনিময় সম্পৰ্কীয় চুক্তি।

নগদ জমা অনুপাত (Cash Reserve Ratio, CRR) : বাণিজ্যিক বেংক সমূহে ইহঁতৰ মুঠ আমানত আৰু জমাৰ পৰা তৰল ৰূপত কেন্দ্ৰীয় বেংকত ৰাখিবলগীয়া অংশ। বাণিজ্যিক বেংকসমূহৰ ওপৰত কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ এটা ব্যৱস্থা হিচাপে ইয়াক ব্যৱহাৰ হয়।

নগৰীকৰণ (Urbanisation) : মহানগৰীয় পৰিসৰ— মূলতঃ নগৰীয়া অঞ্চলৰ জনসংখ্যা বা কালিৰ অনুপাতৰ প্ৰসাৰ অথবা সময়ৰ লগত এনে অনুপাতৰ বৃদ্ধি। গতিকে ই কোনো অঞ্চলৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ তুলনাত নগৰীয়া জনসংখ্যাৰ অনুপাত বা এই অনুপাতৰ বৃদ্ধিক প্ৰতিফলিত কৰে। এই

দুয়োটাকে শতাংশৰ ৰূপত প্ৰকাশ কৰিব পাৰি। প্ৰতি বছৰত, প্ৰতি দশকত বা পিয়লসমূহৰ অন্তৰ্বৰ্তী কোনো সময়ত পৰিৱৰ্তনৰ হাৰক শতাংশ হিচাপে দেখুৱাব পৰা যায়।

নতুন অৰ্থনৈতিক নীতি (New Economic Policy) : ভাৰতবৰ্ষত ১৯৯১ চনৰ পৰা গ্ৰহণ কৰা অৰ্থনৈতিক নীতিসমূহক বুজোৱা বিশেষ শব্দপুঞ্জ।

নবীকৰণযোগ্য সম্পদ (Renewable Resources) : বিবেচনাপূৰ্ণভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিলে যিবোৰ সম্পদক প্ৰাকৃতিক প্ৰক্ৰিয়াৰে নবীকৰণ কৰিব পাৰি সেইবোৰ সম্পদক নবীকৰণযোগ্য সম্পদ বোলে। অৰণ্য, জন্তু আৰু মাছৰ অত্যধিক ব্যৱহাৰ নকৰিলে এইবোৰ সহজে নবীকৃত হয়।

নিৰ্বিনিয়োগ (Disinvestment) : সম্পদ আহৰণৰ বাবে আৰু সমাংশ (equity) আৰু /বা পৰিচালনাৰ গাঁথনিৰ পৰিৱৰ্তন সাধনৰ বাবে ইচ্ছাকৃতভাৱে কোনো কোম্পানীৰ মুঠ মূলধনৰ এটা অংশ ইচ্ছাকৃতভাৱে বিক্ৰী কৰা কাৰ্য।

নিয়োগকাৰী (Employers) : যিবোৰ স্বনিয়োজিত লোকে নিজে বা এজন অথবা ততোধিক অংশীদাৰৰ লগত কাম কৰে আৰু প্ৰতিষ্ঠান চলাই থাকিবলৈ প্ৰায়েই শ্ৰমিক ভাড়া লয়।

নিয়োগহীনতা/কৰ্মসংস্থানহীনতা (Unemployment) : এনে এক অৱস্থা য'ত ব্যক্তিয়ে প্ৰচলিত হাৰৰ মজুৰিত বা দৰমহাত তথা কামৰ লগত জড়িত চৰ্তত কাম কৰিবলৈ সন্মতি প্ৰকাশ কৰি নিয়োগ

বিনিময়কেন্দ্ৰ, মধ্যস্থতাকাৰী, বন্ধু-বান্ধৱ, আত্মীয়-স্বজন নাইবা সংশ্লিষ্ট নিয়োগকৰ্তাক আবেদন জনাই কাম কৰাৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰা সত্ত্বেও কামৰ অভাৱত কাম কৰিব নোৱাৰে।

নিয়মিত /নিয়মীয়া বেতনভোগী /মজুৰি কৰ্মচাৰী (Regular Salaried /Wage Employee) : যিবোৰ মানুহে অইনৰ কৃষিপাম বা অন্য প্ৰতিষ্ঠানত কাম কৰে আৰু তাৰ বিনিময়ত নিয়মীয়াভাৱে বেতন বা মজুৰি অৰ্জন কৰে (অৰ্থাৎ দৈনিক বা সময়ে সময়ে নবীকৃত কামৰ চুক্তিৰ ভিত্তিত নহয়)। কৰ্মৰ সময়ৰ ভিত্তিত মজুৰি অৰ্জন কৰা শ্ৰমিক, কামৰ অংশৰ ভিত্তিত মজুৰি অৰ্জন কৰা শ্ৰমিক তথা বেতনপ্ৰাপ্ত শিক্ষানবীচসকল ইয়াৰ অন্তৰ্ভুক্ত। এওঁলোক পূৰ্ণকালীন বা অংশকালীনো হ'ব পাৰে।

নৈমিত্তিক মজুৰি শ্ৰমিক (Casual Wage Labourer) : অইনৰ কৃষি পাম বা অনাকৃষি প্ৰতিষ্ঠানত নৈমিত্তিকভাৱে নিয়োজিত হৈ থকা আৰু ইয়াৰ বিনিময়ত দৈনিক বা ব্যৱধান সম্পন্ন সময়ৰ বাবে কৰ্মচুক্তি অনুসৰি মজুৰি লাভ কৰা ব্যক্তি।

পৰিকল্পনা আয়োগ (Planning Commission): ভাৰত চৰকাৰে গঠন কৰা পৰিকল্পনাকাৰী সংগঠন। ই দেশৰ সকলো সম্পদৰ মূল্যায়ন কৰা, অপ্ৰচুৰ (অপৰ্যাপ্ত) সম্পদৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি কৰা, সম্পদৰ ফলপ্ৰসূ আৰু ভাৰসাম্য ব্যৱহাৰৰ বাবে আঁচনি প্ৰস্তুত কৰা আৰু অগ্ৰাধিকাৰ নিৰ্ধাৰণ কৰা ইত্যাদি কাৰ্য সম্পাদনৰ বাবে দায়বদ্ধ।

পৰিমাণগত প্ৰতিবন্ধক (Quantitative Restrictions) : আন্তৰ্জাতিক পৰিশোধৰ হিচাপত ঘাটি হ্ৰাস কৰিবলৈ বা দেশীয় উদ্যোগক ৰক্ষণাবেক্ষণ

প্ৰদান কৰিবলৈ আমদানিৰ ওপৰত মুঠ পৰিমাণ হিচাপে আৰোপ কৰা প্ৰতিবন্ধকসমূহ বা কোটা।

পাৰিবাৰিক শ্ৰমিক (Family Labour / Worker): নিজ পৰিয়ালৰ সদস্যই চলোৱা কৃষিপাম, উদ্যোগ, ব্যৱসায় বা বাণিজ্যত নগদমুদ্ৰা অথবা বস্ত্ৰৰ ৰূপত মজুৰি নোপোৱাকৈ কাম কৰা লোক।

পাৰ্মিট লাইচেন্স ৰাজ (Permit Licence Raj) : ভাৰতবৰ্ষত সামগ্ৰী আৰু সেৱা উৎপাদনৰ বাবে ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠান আৰম্ভ কৰা আৰু চলাই থকাৰ বাবে চৰকাৰী নীতি নিয়মসমূহৰ ব্যৱস্থা।

পেন্সন (Pension) : কামৰ পৰা অৱসৰ গ্ৰহণ কৰাৰ পিছত কৰ্মচাৰীক প্ৰদান কৰা মাহিলী ভাট্টা/বিত্তীয় সমৰ্থন।

প্ৰজা-সংঘ (Commune) : Renmin Gongshe বুলি চীনা ভাষাত জনাজাত এই প্ৰজা-সংঘবোৰ ১৯৫৮ চনৰ পৰা ১৯৮২-৮৫ চনলৈকে তিনিতৰপীয়া প্ৰশাসনিক সংগঠন হিচাপে চীনত কাৰ্যকৰী হৈ আছিল। উৎপাদন সেনা আৰু উৎপাদন দলত বিভাজিত এই প্ৰজা-সংঘসমূহৰ প্ৰশাসনিক, ৰাজনৈতিক আৰু আৰ্থিক কাৰ্য আছিল।

প্ৰতিষ্ঠান (Enterprise) : মূলতঃ সম্পূৰ্ণ বা আংশিকভাৱে বিক্ৰীৰ বাবে বস্ত্ৰ আৰু /বা সেৱা উৎপাদন আৰু /বা বিতৰণ কৰিবলৈ এজন ব্যক্তি বা ব্যক্তি সমষ্টিয়ে চলোৱা ব্যৱসায়।

প্ৰত্যক্ষ বৈদেশিক বিনিয়োগ (Foreign Direct Investment) : দেশীয় সংগ্ৰহন, সা-সৰঞ্জাম আৰু

সংগঠনত বৈদেশিক পৰিসম্পদৰ বিনিয়োগ। ষ্টক বজাৰত কৰা বৈদেশিক বিনিয়োগ ইয়াৰ অন্তৰ্গত নহয়। এখন দেশৰ কোম্পানীসমূহৰ সমাংশত কৰা বিনিয়োগৰ তুলনাত প্ৰত্যক্ষ বৈদেশিক বিনিয়োগক ভাল বুলি ধৰা হয়। কিয়নো সমাংশত কৰা বিনিয়োগ অতি অস্থিৰ আৰু কঠিন পৰিবেশৰ উমান পালেই ই নাইকিয়া হয়। আনহাতে প্ৰত্যক্ষ বৈদেশিক বিনিয়োগ দীৰ্ঘস্থায়ী আৰু ভাল-বেয়া উভয় পৰিস্থিতিতে ই সুফল দিয়ে।

প্ৰৱেশ বাধা (Barriers to Entry) : কোনো উদ্যোগত ইতিমধ্যে প্ৰতিষ্ঠিত উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ তুলনাত নতুনকৈ প্ৰৱেশ কৰিব খোজা উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ প্ৰৱেশৰ ক্ষেত্ৰত অসুবিধাৰ সৃষ্টি কৰা কাৰকসমূহ।

প্ৰসূতিৰ মৃত্যু হাৰ (Maternal Mortality Rate, MMR) :

$$MMR = \frac{D_p \times 1,00,000}{\text{বিবাহিত মহিলাৰ সংখ্যা (15-49 বছৰ বয়সৰ)}}$$

য'ত MMR = প্ৰসূতিৰ মৃত্যু হাৰ

D_p = প্ৰসৱজনিত কাৰণত মৃত্যুৰ সংখ্যা (গৰ্ভধাৰণ আৰু প্ৰসৱৰ লগত জড়িত কাৰণত শিশু জন্মদানৰ 42 দিনৰ ভিতৰত হোৱা মাতৃৰ মৃত্যুৰ ঘটনা)।

বহন ক্ষমতা (Carrying Capacity) : এটা বিশেষ ঘনত্বত জনসংখ্যাক অসীমভাৱে টিকাই ৰাখিব পৰা প্ৰাকৃতিক বাসস্থানৰ এটা জোখ। বহন ক্ষমতাৰ এক অতি কাৰিকৰী সংজ্ঞা হ'ল ঘনত্ব-নিৰ্ভৰশীল জনসংখ্যাৰ বৃহত্তম আকাৰ যাৰ ক্ষেত্ৰত জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ হাৰ শূন্য। গতিকে বহন ক্ষমতাৰ তলত জনসংখ্যা বৃদ্ধি পোৱাৰ প্ৰৱণতা থাকিব আৰু ইয়াৰ ওপৰত জনসংখ্যা হ্ৰাস পাব। বহন ক্ষমতাৰ

ওপৰত জনসংখ্যাৰ আকাৰ হ্ৰাস পোৱাৰ কাৰণ হ'ল জীয়াই থকাৰ হ্ৰাসমান অৱলম্বন (উদাহৰণস্বৰূপে স্থান বা খাদ্য অথবা আচৰণগত মিলাপ্ৰীতিৰ অভাৱ হেতুকে) নতুবা প্ৰজননমূলক সাফল্য হ্ৰাস বা ইহঁত উভয়ে। বিভিন্ন প্ৰাকৃতিক বাসস্থানত বিভিন্ন প্ৰজাতিৰ বাবে বহনক্ষমতা ভিন ভিন আৰু খাদ্য প্ৰাপ্তিৰ গতি ধাৰা, পাৰিৱেশিক অৱস্থা তথা স্থান প্ৰমুখ্যে বিভিন্ন কাৰকৰ বাবে সময়ৰ লগত ই পৰিৱৰ্তিত হয়।

বহুপক্ষীয়/বহুপাক্ষিক বাণিজ্যিক চুক্তি (Multilateral Trade Agreements) : কোনো এখন দেশে সামগ্ৰী আৰু সেৱা বিনিময়ৰ বাবে দুখন বা ততোধিক দেশৰ লগত কৰা বাণিজ্যিক চুক্তি।

বাজেট সম্পৰ্কীয় ঘাট (Budgetary Deficit) : চৰকাৰৰ আয় আৰু কৰতকৈ ইয়াৰ ব্যয় অধিক হোৱা অৱস্থা।

বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান (Financial Institutions) : সঞ্চয় আহৰণ আৰু আৱণ্টনৰ বাবে নিয়োজিত প্ৰতিষ্ঠানসমূহ। বাণিজ্যিক বেংক, সমবায় বেংক, উন্নয়নমূলক বেংক আৰু বিনিয়োগ প্ৰতিষ্ঠানসমূহ ইহঁতৰ অন্তৰ্ভুক্ত।

বিধিগত তাৰল্য অনুপাত (Statutory Liquidity Ratio, SRL) : কেন্দ্ৰীয় বেংক (ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক)ৰ নিৰ্দেশত বেংকসমূহে তৰল ৰূপত ৰাখিবলগীয়া মুঠ আমানত আৰু জমাৰ নিম্নতম অংশ। নগদ জমা অনুপাত (Cash Reserve Ratio, CRR)ৰ উপৰিও বিধিগত তাৰল্য অনুপাত ৰক্ষা কৰি থকাটো বেংকসমূহৰ দায়িত্ব।

বিশেষ অর্থনৈতিক মণ্ডল (Special Economic Zone) : ই হৈছে এক ভৌগোলিক অঞ্চল। ইয়াত দেশৰ প্ৰচলিত অর্থনৈতিক বিধিতকৈ সুকীয়া অর্থনৈতিক বিধি থাকে। সাধাৰণতে এনে অঞ্চলসমূহৰ লক্ষ্য হৈছে বৈদেশিক বিনিয়োগ বৃদ্ধি কৰা। চীনা প্ৰজাতন্ত্ৰ, ভাৰত, জৰ্ডান, পোলেণ্ড, কাজাখস্থান, ফিলিপাইনছ আৰু ৰাছিয়া প্ৰমুখ্যে পৃথিৱীৰ বহুতো দেশত বিশেষ অর্থনৈতিক মণ্ডল স্থাপন কৰা হৈছে।

বৈদেশিক বিনিময় (Foreign Exchange) : অন্য দেশৰ মুদ্ৰা বা বণ্ড/খণ্ড।

বৈদেশিক বিনিময় বজাৰ (Foreign Exchange Market) : ভৱিষ্যতৰ কোনো নিৰ্দিষ্ট দিনত হস্তান্তৰ কৰিবলৈ বৰ্তমানত নিৰ্ধাৰিত হাৰত মুদ্ৰা কিনা-বেচা কৰা বজাৰ।

বোৱতী/নিগৰিত ফলাফল (Cascading Effect) : কৰ আৰোপনে অধিক অনুপাতত দাম বৃদ্ধি কৰা অৱস্থা; অৰ্থাৎ কৰ যিমান আৰোপণ কৰা হয় দাম তাতকৈ অধিক বৃদ্ধি পোৱাকে ই বুজায়।

ব্যক্তিগত খণ্ডৰ প্ৰতিষ্ঠান (Private Sector Establishments) : গাইণ্ডটীয়া ব্যক্তি বা ব্যক্তি সমষ্টিয়ে চলোৱা প্ৰতিষ্ঠান।

ব্যৱসায় প্ৰণালীত বহিঃউৎস গ্ৰহণ (BPO–Business Process Outsourcing) : কোনো কোম্পানীয়ে আন কোম্পানীক ব্যৱসায় প্ৰণালীত (সেৱামূলক কাম-কাজত) বহিঃউৎস হিচাপে গ্ৰহণ কৰা। বিদেশী কোম্পানীসমূহে তথ্যপ্ৰযুক্তি সম্বলিত সেৱা ক্ষেত্ৰৰ ভাৰতীয় কোম্পানীক এনেবোৰ কাৰ্য [উদাহৰণস্বৰূপে সাধাৰণতে কল চেণ্টাৰ (Call

Centre) বুলি যিবোৰ জনাজাত তাত অইন কোম্পানীৰ হৈ বার্তা গ্ৰহণ কৰি প্ৰেৰণ]ৰ বহিঃউৎস হিচাপে গ্ৰহণ কৰাৰ লগত এই কথাটো জড়িত।

ব্ৰণ্ডটল্যাণ্ড আয়োগ (Brundtland Commission) : বিশ্বৰ পাৰিৱেশিক সমস্যাসমূহ অধ্যয়ন কৰিবলৈ আৰু এইবোৰৰ নিৰাময়ৰ বাবে কাৰ্যসূচীৰ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়াবলৈ 1983 চনত সন্মিলিত জাতি সংঘই স্থাপন কৰা এখন আয়োগ। এই আয়োগে এখন প্ৰতিবেদন আগবঢ়াইছিল। বহনক্ষম উন্নয়নৰ ধাৰণা সম্পৰ্কে এই আয়োগে আগবঢ়োৱা সংজ্ঞা অতি জনপ্ৰিয় আৰু গোটেই বিশ্বজুৰি ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

ভৱিষ্য নিধি (Provident Fund) : কৰ্মচাৰীৰ স্বাৰ্থত নিয়োগকাৰী আৰু কৰ্মচাৰী উভয়ে নিয়মিত বৰঙণিৰ দ্বাৰা গঠিত এটা সঞ্চয় পুঁজি। এই পুঁজি চৰকাৰে চলাই থাকে আৰু কৰ্মচাৰী এজনে চাকৰিৰ পৰা ইন্তফা দিলে বা অৱসৰ পালে তেওঁক দিয়া হয়।

ভূমি / ৰাজহ বন্দৱস্তি (Land / Revenue Settlement) : ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন অংশৰ ভূভাগীয় ৰাজ্যসমূহৰ শাসনাধিকাৰ লাভ কৰাৰ পিছত ইংৰাজসকলে ভূমিৰ জৰীপৰ ভিত্তিত ইবিলাকৰ প্ৰশাসন ব্যৱস্থা গঢ়ি তুলিছিল। গাইণ্ডটীয়া ৰায়ত (অৰ্থাৎ খেতিয়ক) বা মহল (ৰাজহগ্ৰাম) বা জমিদাৰ (স্বত্বাধিকাৰ সম্পন্ন ভূস্বামী)ৰ অধীনত থকা প্ৰত্যেক ভূখণ্ডৰ পৰা ৰাজহ সংগ্ৰহ কৰাৰ চৰকাৰী স্বাৰ্থতেই এনে সিদ্ধান্ত লোৱা হৈছিল। উক্ত ক্ষেত্ৰসমূহত গ্ৰহণ কৰা সিদ্ধান্তৰ জৰিয়তে ভূমিৰ ওপৰত মালিকী স্বত্ব অথবা কৃষিকৰ্মৰ স্বত্ব সাব্যস্ত হৈছিল। এই প্ৰথাটোৱে ভূমি/ৰাজহ বন্দৱস্তি বুলি

জনাজাত। ভাৰতবৰ্ষত বিভিন্ন ধৰণৰ ভূমি বন্দৰস্তি ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। এইবোৰ হ'ল : (i) জমিদাৰী প্ৰথা নামেৰে জনাজাত স্থায়ী বন্দৰস্তি ব্যৱস্থা (ii) ৰায়তাৰী প্ৰথা (ব্যক্তিগত কৃষকৰ লগত চৰকাৰে কৰা ৰাজহ বন্দৰস্তি ব্যৱস্থা, আৰু (iii) মহলাৰী প্ৰথা (মহলাৰ লগত চৰকাৰে কৰা ৰাজহ বন্দৰস্তি ব্যৱস্থা)।

ভোগৰ সমষ্টি (Consumption Basket) : এটা গৃহস্থীয়ে ভোগ কৰা সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ জোঁট। জনসাধাৰণৰ ভোগ প্ৰণালী নিৰ্ণয় কৰিবলৈ পৰিসাংখ্যিক অভিকৰণসমূহে এনে সামগ্ৰীসমূহ চিনাক্ত কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে ৰাষ্ট্ৰীয় নমুনা জৰীপ সংগঠন (NSSO)য়ে ভোগৰ সমষ্টিত সামগ্ৰীৰ সৰ্বমুঠ 19 টা গোট চিনাক্ত কৰিছে। এইবোৰৰ কিছুমান হ'ল— (i) ধান, ঘেঁহু জাতীয় শস্য (ii) মাহজাতীয় শস্য (iii) দুগ্ধ আৰু দুগ্ধজাত সামগ্ৰী (iv) খোৱা তেল (v) শাক-পাচলি (vi) ইন্ধন আৰু প্ৰজ্বলক (vii) বস্ত্ৰ।

মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন (GDP, Gross Domestic Product) : মালিকীস্বত্বৰ কথা নধৰাকৈ এখন দেশৰ চাৰিসীমাৰ ভিতৰত এবছৰত উৎপাদিত অন্তিম ব্যৱহাৰ যোগ্য সামগ্ৰী আৰু সেৱা কাৰ্যৰ মুঠ মুদ্ৰামূল্য। জীৱন ধাৰণৰ মানৰ বিভিন্ন নিৰ্দেশকসমূহৰ ভিতৰত ইয়াকো ধৰিব পাৰি। অৱশ্যে এইক্ষেত্ৰত বহু সীমাবদ্ধতা আছে।

মুদ্রাস্ফীতি (Inflation) : সাধাৰণ দামৰ স্তৰৰ একেৰাহে চলি থকা বৃদ্ধি।

মৃত্যু-হাৰ (Mortality Rate) : 'Mortality' (মৰণশীলতা) শব্দটো 'Mortal' (মৰণশীল) শব্দৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। Mortal (মৰণশীল) শব্দটো

আহিছে আকৌ লেটিন শব্দ Morsৰ পৰা। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল মৃত্যু। মৃত্যুৰ হাৰ হ'ল প্ৰতিহাজাৰ মানুহৰ ভিতৰত বছৰি মৃত্যু (ৰোগৰ বাবে বা সাধাৰণভাৱে হোৱা)ৰ সংখ্যা। ই ৰোগ প্ৰৱণতা হাৰৰ পৰা পৃথক। ৰোগ প্ৰৱণতা হাৰ হ'ল মুঠ জনসংখ্যাৰ তুলনাত ৰোগযুক্ত মানুহৰ সংখ্যা।

ৰপ্তানী-আমদানি নীতি (Export-Import Policy) : ৰপ্তানী আৰু আমদানি সম্পৰ্কীয় চৰকাৰী নীতিসমূহ।

ৰপ্তানী বৃদ্ধি (Export Promotion) : অধিক অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধি আৰু বৈদেশিক মুদ্ৰা অৰ্জনৰ লক্ষ্য আগত ৰাখি সামগ্ৰীৰ ৰপ্তানী বৃদ্ধি কৰিবলৈ ৰাজকোষীয় আৰু বাণিজ্যিক সমৰ্থন আৰু বৈদেশিক বাণিজ্যৰ প্ৰতিবন্ধক আঁতৰোৱা পদক্ষেপ সমন্বিতে চৰকাৰে গ্ৰহণ কৰা ব্যৱস্থাবলী।

ৰপ্তানী শুল্ক (Export Duty) : এখন দেশৰ পৰা ৰপ্তানীকৃত সামগ্ৰীৰ ওপৰত কৰ।

ৰাজহুৱা খণ্ডৰ প্ৰতিষ্ঠান (Public Sector Establishments) : চৰকাৰৰ মালিকীস্বত্বাধীন আৰু চৰকাৰৰ দ্বাৰা চলোৱা সকলো প্ৰতিষ্ঠান। এইবোৰ স্থানীয় চৰকাৰ, ৰাজ্য চৰকাৰ বা কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে নিজাববীয়াকৈ বা যৌথভাৱে চলাব পাৰে।

ৰাজকোষীয় /ৰাজস্ব-নীতি (Fiscal Policy) : চৰকাৰী ব্যয় মিলাবলৈ বিত্তীয় সম্পদ আহৰণ আৰু আৰ্থিক কাৰ্যসমূহৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ বাবে চৰকাৰৰ সকলো পৰিকল্পিত কাৰ্য।

ৰাজ্যিক বিদ্যুৎ বোৰ্ডসমূহ (State Electricity Boards : SEBs) : এইবোৰ ৰাজ্যিক প্ৰশাসনৰ একোটা অংশ। ইহঁতৰ কাম হৈছে সংশ্লিষ্ট ৰাজ্যবোৰত

বিদ্যুৎ শক্তিৰ উৎপাদন, প্ৰেৰণ আৰু বিতৰণ কাৰ্য সম্পাদন কৰা।

ৰোগ প্ৰৱণতা (Morbidity) : ৰোগত পৰাৰ প্ৰৱণতা। ই এজন ব্যক্তিক ক্ষণস্থায়ীভাৱে অক্ষম কৰি ব্যক্তিজনৰ কৰ্মত প্ৰভাৱ পেলায়। দীৰ্ঘদিনীয়া ৰোগ প্ৰৱণতাই মৃত্যু মুখলৈ ঠেলি দিব পাৰে। আমাৰ দেশৰ ৰোগ প্ৰৱণতাৰ দুটা মুখ্য কাৰণ হৈছে তীব্ৰ শ্বাসজনিত সংক্ৰমণ (Acute Respiratory Infection) আৰু ডায়েৰিয়া (Diarrhoea)।

শক্তি দক্ষতা ব্যুৰ' (Bureau of Energy Efficiency – BEE) : ই এটা চৰকাৰী সংস্থা। এই সংস্থাৰ লক্ষ্য হৈছে স্ব-নিয়ন্ত্ৰণ আৰু বজাৰনীতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰি নীতি আৰু কৌশল বিকশিত কৰা। ই অৰ্থ ব্যৱস্থাৰ বিভিন্ন খণ্ডত শক্তিৰ সংৰক্ষণ বৃদ্ধি কৰাৰ লগতে বিদ্যুৎ শক্তি ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰত অপচয় ৰোধ কৰাৰ বাবে ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰি আহিছে।

শিশুৰ মৃত্যু হাৰ (Infant Mortality Rate : IMR) : এখন দেশত কোনো এক নিৰ্দিষ্ট বছৰত জন্ম লোৱা প্ৰতি হাজাৰ জীৱিত শিশুৰ ভিতৰত যিমান সংখ্যক শিশু এবছৰ বয়স পূৰ্ণ নৌ হওঁতেই মৃত্যু মুখত পৰে।

শুল্ক (Tariff) : আমদানিৰ ওপৰত আৰোপিত এবিধ কৰ। ইয়াক বস্তুগত একক (যেনে প্ৰতি টনত) বা মূল্যৰ ওপৰত আৰোপ কৰা হয়। বিভিন্ন উদ্দেশ্যত শুল্ক আৰোপ কৰা হয়। এনে উদ্দেশ্যসমূহৰ ভিতৰত আছে চৰকাৰী ৰাজহ বৃদ্ধি, ৰাজসাহায্য বা নিম্নমজুৰিৰে উৎপাদিত আমদানিকৃত সামগ্ৰীৰ পৰা দেশীয় উদ্যোগক ৰক্ষণা-বেক্ষণ, দেশীয় নিয়োগ বৃদ্ধি আন্তৰ্জাতিক পৰিশোধৰ হিচাপৰ ঘাটিৰ হ্ৰাস

ইত্যাদি। শুল্কৰ জৰিয়তে চৰকাৰৰ ৰাজহ বৃদ্ধি হোৱাৰ উপৰিও আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ পৰিমাণ হ্ৰাস হয় আৰু ই ভোক্তাৰ বাবে আমদানিকৃত সামগ্ৰীৰ দাম বৃদ্ধি কৰে।

শুল্ক প্ৰতিবন্ধক (Tariff Barriers) : কৰৰ ৰূপত আমদানিৰ ওপৰত চৰকাৰে আৰোপ কৰা সকলো নিয়ন্ত্ৰণ।

শ্ৰম আইন (Labour Laws) : শ্ৰমিকসকলৰ স্বাৰ্থৰ সুৰক্ষা হেতু চৰকাৰে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা সকলো নীতি-নিয়ম।

শ্ৰমিক জনসংখ্যা অনুপাত (Worker-Population Ratio) : মুঠ শ্ৰমিকৰ সংখ্যাক জনসংখ্যাৰে হৰণ কৰি পোৱা ৰাশি। ইয়াক শতাংশত প্ৰকাশ কৰা হয়।

শ্ৰমিক সংঘ (Trade Union) : শ্ৰমিকসকলৰ সংগঠন। মজুৰি, সা-সুবিধা, কৰ্ম অৱস্থা আদি ক্ষেত্ৰত সদস্যসকলৰ স্বাৰ্থ সুৰক্ষাৰ অৰ্থে এনে সংগঠন গঠিত।

ষ্টক বজাৰ (Stock Market) : এটা অনুষ্ঠান, যাৰ জৰিয়তে ষ্টক আৰু অংশ পত্ৰসমূহৰ ক্ৰয়-বিক্ৰয় হয়।

ষ্টক বিনিময় কেন্দ্ৰ (Stock Exchange) : চৰকাৰ আৰু ৰাজহুৱা কোম্পানীসমূহৰ নিৰাপত্তা পত্ৰ (Secutiry)সমূহ কিনা-বেচা কৰা বজাৰ। ই ষ্টকৰ দালালসকলক কোম্পানীৰ ষ্টক আৰু অন্যান্য নিৰাপত্তা পত্ৰসমূহৰ ক্ৰয়-বিক্ৰয়ৰ সুবিধা প্ৰদান কৰে।

সংগ্ৰহনগত/গাঁথনিমূলক সংস্কাৰ নীতি (Structural Reform Policies) : অৰ্থব্যৱস্থাৰ দক্ষতা আৰু প্ৰতিযোগিতাৰ অৰ্হতা বৃদ্ধিৰ বাবে

উদাৰীকৰণ, নিয়ন্ত্ৰণমুক্তকৰণ (deregulation) আৰু ব্যক্তিগতকৰণৰ দৰে দীৰ্ঘকালীন ব্যৱস্থাসমূহ।

সংস্থানিক / আনুষ্ঠানিক বৈদেশিক বিনিয়োগ (Foreign Institutional Investment) : ষ্টক, বণ্ড বা অন্যান্য বিত্তীয় পৰিসম্পদৰ ৰূপত বৈদেশিক বিনিয়োগ। এনে বিনিয়োগে ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানৰ পৰিচালনাৰ ওপৰত সক্ৰিয়তা বা অন্য নিয়ন্ত্ৰণ নঘটায়ে।

সংস্থানিক / আনুষ্ঠানিক বৈদেশিক বিনিয়োগকাৰী (FIIs) : বিদেশীমূলৰ বেংকিং আৰু অনা-বেংকিং বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানসমূহ; যেনে— বাণিজ্যিক বেংক, বিনিয়োগ বেংক, মিউচুৱেল ফাণ্ড, পেন্সন ফাণ্ড বা এনেধৰণৰ অন্যান্য সংস্থানিক বিনিয়োগকাৰী। ষ্টক বজাৰৰ জৰিয়তে ষ্টক বা বণ্ডত কৰা ইহঁতৰ বিনিয়োগে উল্লেখযোগ্য প্ৰভাৱ পেলায়।

স্ব-নিয়োজিত (Self-Employed) : সেই সকল লোক যিসকলে নিজাববীয়াকৈ কৃষি বা অনা কৃষি প্ৰতিষ্ঠান চলায় নাইবা এজন বা ততোধিক অংশীদাৰ লৈ স্বাধীনভাৱে ব্যৱসায় বা অন্য জীৱিকাত নিয়োজিত হয়। কেনেকৈ, কেতিয়া আৰু ক'ত উৎপাদন আৰু উৎপাদিত সামগ্ৰী বিক্ৰী কৰিব নাইবা কাৰ্য সম্পাদন কৰিব সেই বিষয়ত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ স্বাধীনতা এওঁলোকৰ থাকে।

সমাংশ (Equities) : কোম্পানী এটাৰ আদায়ীকৃত মূলধন বা ষ্টক (stock)ৰ অংশ। অংশধাৰীসকলক কোম্পানীটোৰ ভোটাধিকাৰ আৰু লভ্যাংশৰ অধিকাৰ সম্পন্ন মালিক বুলি ধৰা হয়।

সামাজিক নিৰাপত্তা (Social Security) : বয়োজ্যেষ্ঠ লোক, অক্ষম ব্যক্তি, উদ্বাস্তু (গৃহহীন), বিধৱা মহিলা আৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ ভৌতিক (বস্তুগত) নিৰাপত্তা নিশ্চিত কৰাৰ উদ্দেশ্যে চৰকাৰীভাৱে বা ব্যক্তিগত পৰ্যায়ত গ্ৰহণ কৰা ব্যৱস্থা। এই ব্যৱস্থাই পেন্সন, গ্ৰেছুইটি (উপদান), ভৱিষ্যনিধি, মাতৃত্বকালীন সুবিধা, স্বাস্থ্য যতন ইত্যাদি সামৰি লয়।

সু-বাস্থ্যতা (Better Compliance) : চৰকাৰী বিধি মনা বা তাৰ প্ৰতি বাধ্য হোৱা। সাধাৰণতে চৰকাৰলৈ কৰ আৰু মাচুল আদায়ৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য।

সুযোগ ব্যয় (Opportunity Cost) : এটা বিশেষ মান বা কাৰ্যৰ সম্পৰ্কত সুযোগ ব্যয়ৰ সংজ্ঞা দিয়া হয় আৰু ই বাদ দিয়া বিকল্প পছন্দ বা কাৰ্যৰ মূল্যৰ সমান।

সুস্থিৰকৰণ ব্যৱস্থা (Stabilisation Measures) : আন্তৰ্জাতিক পৰিশোধৰ হিচাপত দেখা দিয়া অস্থিৰতা আৰু উচ্চ হাৰৰ মুদ্রাস্ফীতি নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ গ্ৰহণ কৰা মৌদ্ৰিক আৰু ৰাজকোষীয় ব্যৱস্থাবলী।

— xx —

